

הלכות ומנהגים

ארבעת המינים

תוכן הענינים

הלכות לולב

אורך הלולב	קט
לולב מעץ שאינו מצמיח פירות	קי"א
נפרדו ונפרצו עליו	קי"א
נסדקו או נחתכו עליו	קי"ב
נשרו עליו	קי"ג
נחלקה התיומת	קי"ג
לולב שאין עליו כפולים	קט"ז
נקטם ראשו	קי"ז
נסדק כהמנך	קי"ח
כפוף ועקום	קי"ט
לולב היבש	קכ
כווץ	קכ"א

הלכות ערבה

מהותה	קל
סימני הערבה	קל
מספר בדי הערבה	קלא
אורך בד הערבה	קלב
ערבה יבשה	קלב
נשרו עליה	קלג
נקטם ראשה	קלד
פסולי הערבה בשאר ימי חוה"מ	קלה
החלפת הערבה בימי חוה"מ	קלו

הלכות אתרוג

מהותו	קלז
מצוה מן המובחר	קלז
אתרוג המורכב	קלז
שיעור האתרוג	קלח
מראה האתרוג	קלט
חזוית	קמ"א
שינוי מראה הנוצר על ידי העלים	קמ"ב
מנומר	קמ"ג
מהו רובו	קמ"ה
מחצה על מחצה	קמ"ה
שנים ושלושה מקומות	קמ"ז
חוטמו	קמ"ז
הסרת מקום החזוית והנימור	קמ"ח
ניקב נקב מפולש	קמ"ח
נקב שאינו מפולש	קמ"א

הלכות הדס

מהותו	קכ"א
מספר הבדים	קכ"ב
אורך בד ההדס	קכ"ב
חיפוי העץ בעלים	קכ"ג
שיעור השילוש	קכ"ג
גדר משולש	קכ"ד
נשרו עליו	קכ"ד
הדס היבש	קכ"ה
נקטם ראשו	קכו
ענפים היוצאים בצידי ההדס	קכז
עלים גדולים ורחבים	קכ"ח
פסולי ההדס בשאר ימי חול המועד	קכ"ט

סדר התפלה שחרית יו"ט ראשון ..... קפה
 ברכת הלולב ..... קפו
 נענוע הלולב ..... קפז
 סדר ההלל והנענועים בו ..... קפה
 חל יום טוב ראשון בשבת ..... קצ
 הושענות ..... קצא
 קריאת התורה ..... קצב

דיני הלולב ביום טוב

מלטול הלולב אחר גמר המצוה ..... קצג
 החזרת הלולב למים ביום טוב ..... קצד
 לולף מים על המפה או על האגודה ..... קצד

חול המועד

הזכרת מעין המאורע בתפלת י"ח ..... קצד
 סדר שחרית חול המועד ..... קצה
 סדר הלימוד ..... קצז
 מנחה חול המועד ..... קצז
 ערבית חול המועד ..... קצז

הושענא רבה

הושענא רבה – יום החיתום ..... קצה
 ליל הושענא רבא – ליל החיתום ..... קצט
 תפילת שחרית ..... קצט
 הושענות ושבע הקפות ..... ר
 אמירת י"ג מדות בסליחות ..... רא
 נטילת וחיבת ערבה ..... רא
 דין הוקצה למצותו בארבעת המינים ..... רד

שמיני עצרת – שמחת תורה

תפילת ערבית ליל החג ..... רו
 תפילת שחרית ..... רו
 תפלת מנחה ..... רח
 סדר שמיני עצרת ושמחת תורה בחו"ל .... רט

חסר ..... קנב
 חסר שהגליד באילן ..... קנה
 חסרון בלא נקב ..... קנה
 נקלף ..... קנו
 נסדק ..... קנז
 ניטלה פטמתו ..... קנט
 אתרוגים הגדלים ללא פיתם ..... קסג
 ניטל עוקצו ..... קסג
 אתרוג היבש ..... קסד
 צורת האתרוג ..... קסו
 מבושל וכבוש ..... קסז
 היתר אכילה ..... קסט
 פסולי אתרוג בשאר ימי חוה"מ ..... קעג

קנין הלולב ביום טוב ראשון

ובשאר הימים

דין 'לכם' ביום טוב ראשון ..... קעג
 הנותן לולבו לחבירו במתנה ..... קעד
 משאיל לולבו לחבירו על מנת שיצא בו ידי
 חובתו ..... קעה
 נתינת לולבו לקטן ..... קעה

דין הלולב בשבת

אין נטילת לולב בשבת ..... קעו
 מלטול הלולב בשבת ..... קעו

אגד הלולב

אגדת הלולב עם ההדסים והערבות ..... קעו
 הוספת הדסים ..... קעט
 אגד בלולב עצמו ..... קפא

נטילת הלולב וברכתו

אופן אחיזת הלולב והאתרוג ..... קפא
 נטילת לולב בסוכה ..... קפב
 זמן מצות לולב ..... קפג
 איסור אכילה קודם קיום מצות לולב ..... קפג
 החיבים במצוה ..... קפד

כתוב בתורה; 'ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל', (ויקרא כ"ג, מ'), וקיבלו חכמים פירוש המקרא, פרי עץ הדר זהו האתרוג הדר באילנו משנה לשנה, כפות תמרים זהו כף עץ התמר הנקרא לולב, וענף עץ עבות זהו ההדס שענפיו חופין את עצו, וערבי נחל זהו מיץ ערבה הנדילה על הנחל.

הלכות לולב

אורך הלולב

א. לכתחילה צריך שתהיה שדרת הלולב באורך של ארבעה טפחים בינונים¹, שהם כ-40 ס"מ², בדיעבד די שתהא בשיעור שלשה טפחים קטנים וטפח אחד בינוני³, שהם 35 ס"מ⁴, ואם אף זה אינו מצוי לו די בשיעור ארבעה טפחים קטנים⁵, שהם כ- 33.4 ס"מ⁶.

¹ כשיטת הרי"ף והרמב"ם שהביא בשו"ע תר"נ ס"א בשם י"א, וכבר ייסדו הפוסקים שבמקום שהביא דעה ראשונה בסתם ודעה שניה בלשון י"א, יש לחוש לכתחילה להחמיר כד' הי"א.

² כפי השיעור ששערו הצ"ח החת"ס וחזו"א, שהאגודל הבינוני בימינו הוא לערך 2.4 או 2.5 ס"מ כמבואר בספר שיעורין של תורה להגרי"י קנייבסקי, [ולשיעור הקטן ששיערו הבית דוד יו"ד סי' ר"א והגרא"ח נאה שהאגודל הוא 2 ס"מ, שיעור ד' טפחים הוא 32 ס"מ], וכבר האריך בשו"ת שם שאע"פ שלענין מדידת נפח מנהג הספרדים למדוד בשיעור הקטן מ"מ לענין מדידת שטח המנהג להחמיר בשיעור אגודל בינוני שבימינו, והביא שם מתשובת מרן הב"י סי' נ"ג לענין שיעור מקוה, וכ"כ בס' אור לציון ח"ג במבוא ענף ג' אות י"ז כתב שמנהג חכמי ספרד במדידת שטח להחמיר בשיעור הגדול, ושכן נהגו גם לענין ארבעת המינים, וכ"ה גם לענין מנהג ירושלים אע"פ שנהגו במדת הנפח למדוד בשיעור הקטן, לענין מדידת שטח המנהג להחמיר בשיעור אגודל בינוני שבימינו, עי' בספר הל' חג בחג פ"ג הערה ב' שהביא שכ"כ גדולי ירושלים הגרי"ח זוננפלד זצ"ל והגרי"מ טיקוציסקי זצ"ל, ושכ"כ באגרות משה או"ח ח"א סי' קל"ו.

³ כשיטת הרמב"ן שהטפח הנוסף היוצא מן ההדס הוא טפח בינוני, הובא בשו"ע שם בלשון יש מי שאומר, ושתילי זיתים סק"ו.

⁴ [ולשיעור הקטן הוא 28 ס"מ].

⁵ כשיטת הרא"ש והטור שהביאה בשו"ע בסתם.

⁶ [ולשיעור הקטן הוא כ- 26.4 ס"מ].

ולכתחילה יהא טפח בינוני⁸, שהוא 10 ס"מ⁹, ובדיעבד טפח קטן, שהוא כ- 8.2 ס"מ¹⁰. ודין זה מעכב, שאם לא הוציא השדרה טפח לא יצא ידי חובתו¹¹.

הידור מצוה שיהיה הלולב ארוך ביותר¹², וכן מנהגינו להדר אחר לולב גבוה וזקוף, וגם שיהיה עבה¹³, ויש שהידרו שהלולב יהיה בצבע בהיר נוטה לצהוב¹⁴.

ולב הגדל בעץ שאינו מצמיח פירות לולב שגדל בעץ שאינו מצמיח פירות כגון שהוא דקל נקבה¹⁵, או שגדל באקלים קר, וכיוצא בזה, כשר לברכה, שלא נאמר כפות תמרים אלא על המין, והרי מין זה מצמיח פירות¹⁶.

---

⁷ שו"ע תר"נ ס"ב. והנה יסוד דין זה בדברי הרי"צ גאות, וכ"כ רש"י בס' הפרדס (עמ' רל"ו), הריטב"א, הר"ן, המכתם, המאירי, האורחות חיים, הכל בו, שבלי הלקט סי' שנ"ח, ורבינו מנוח פ"ז ה"ח, ובב"י הביא דין זה בשם הר"ן ולא הביא חולק בדבר, ובשו"ע כתב בזה"ל: אין להם שיעור למעלה ויש מי שאומר שאפילו הוסיף בשיעור ההדס והערבה כמה צריך שיצא שדרו של לולב למעלה מהן טפח. ע"כ. ובמטה יהודה סבר דהסתם שהביא בראשונה חולק על דין זה, וכ"כ בשו"ת בנין ציון סי' ל"ג, אמנם כבר השיגוהו למט"י בס' ערך השלחן ובבית השואבה דמש"כ השו"ע בל' יש מי שאומר לא משום דהסתם חולק, אלא שכן דרכו במקום שמצא סברא מחודשת שלא נזכרה בשאר פוסקים, וכמ"ש הסמ"ע סי' ט"ז סק"ח, ובברכ"י שם סק"ג, יד מלאכי כללי השו"ע אות י"ב, שד"ח כללי הפוסקים סי' י"ג אות כ"ב. [ואמנם מצאנו חולקים בעיקר הדין במעשה רוקח סי' ק"נ בשם חמיו, וגם באוהל מועד שער סוכה ולולב דרך ד' אחר שהביא ד' הריצ"ג כ' ד"א שכל שיש לו שיעור לא איכפת לן ביציאתו של הדס, מ"מ להלכה קי"ל כדעת הגאונים וכל הני רבוותא שפסקו כן בפשיטות ולא הביאו חולקים בדבר].

⁸ כשיטת הרמב"ן הנ"ל הערה ג', ובדיעבד כשיטת הרא"ש והטור וסתימת השו"ע.

⁹ [לשיעור הקטן הוא 8 ס"מ].

¹⁰ [לשיעור הקטן הוא כ- 6.7 ס"מ].

¹¹ מטה יהודה סי' תר"נ.

¹² רבינו מנוח פ"ז ה"ט וטעמו משום שכל שהוא ארוך יותר הוא נאות וראוי לנענע בו, וכ"כ בספר מצוות זמניות (לתלמיד הרא"ש - והובא בקובץ שיטות קמאי לסוכה עמ' תק"ב) אבל הוא פירש הטעם משום שכל שהוא ארוך יותר הוא יותר נאה, וכ"כ המג"א סי' תער"ב סק"ג, ובדבריו מוכח שהטעם משום נוי, ממה שלמד מדין לולב לנרות חנוכה שיהיו ארוכות.

¹³ מהר"י צובירי וצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תל"ט, הרבנים שליט"א מכל המקומות, [הגר"מ צובירי שליט"א העיר שלא נהגו אצלם בארוך].

¹⁴ הגר"פ קורח שליט"א, והוסיף שהיו נותנים מלח סביבות העץ כדי להצהיבו.

למצוה. סימני ההיכר בין לולב מעץ תמר ללולב הקנרי ראה
בהערה¹⁸.

פרדו ונפרצו עליו

ה. דרך הלולב כשיוצא מן הדקל יוצא כולו עץ אחד כחץ, וככל
שגדל נפתחים עליו¹⁹, ומצוה מן המובחר בלולב הכפות ועומד
מאיליו ולא נפתחו עליו כלל²⁰.
נפתחו רוב עלי הלולב זה מזה, כל שלא נפתחו לגמרי בעלי
החריות, [שהם ענפי הדקל לאחר שנתקשו כעץ במקום חיבורם],
כשר²¹, אמנם הידור מצוה לאגדו כדי שיהיה כפות²², אך האגד
יהיה באופן שיוכל לכסכם היטב²³.

---

¹⁵ דקל נקבה אינה עושה פירות עד שירכיבוה בשל זכר כדאיתא ברש"י פסחים נ"ו א' ד"ה רב אחא, ועי' מדרש רבה במדבר פרשה ג'.

¹⁶ חתם סופר בחידושו ל"סוכה ל"ד ע"ב, חי' הגרא"מ הורביץ סוכה ל"ב ע"ב, תשו' בעל מנחת אלעזר בשו"ת בני ציון ח"א סי' כ"ב, חזון איש כלאים סי' ב' ס"ק י"ח, הר צבי או"ח סי' ק"ח, שו"ת החיים והשלום למהר"ח כסאר סי' קצ"ב, דלא כצפנת פענח פ"ז מסוכה ה"א, שו"ת שאלת שלמה (ורטהיימר) ח"א סי' ס"ג, [ואמנם בשאלת שלמה הביא מדברי החת"ס בחי' ל"ה א' שפי' דאפי' בדקל המגדל פירות אם לא נטעו לשם פרי אין יוצא יד"ח, ושם הוצרך לזה ליישב ד' הירושלמי, עיי"ש, וצ"ע].

¹⁷ דעת האגרות משה או"ח ח"ד סי' קכ"ג לפסלו, וכ"כ בשו"ת שארית ישראל (מינצברג) סי' ל', ודעת הגרש"ז אויערבאך זצ"ל להכשירו, כמובא בספר הלולב הקנרי, ולכן הורה הגרי"ש אלישיב זצ"ל שאין ליטלו מספק.

¹⁸ סימני ההיכר בין לולב מעץ תמר ללולב הקנרי (א) עלי הקנרי קצרים ודקים, עלי עץ תמר גדולים ורחבים, (ב) עלי הקנרי צפופים בשדרת הלולב, עלי עץ תמר מרוחקים זה מזה, (ג) שדרת הקנרי מסתיימת קרוב לראש הלולב, והיא רכה וגמישה, שדרת עץ תמר במרחק מראש הלולב, והיא קשיחה וחזקה, (ד) הקנרי צבעו בהיר, עץ תמר צבעו כהה, (ה) הקנרי מתחדד באופן פתאומי, לעומת עץ תמר שמתחדד בהדרגה. עפ"י ס' ארבעת המינים השלם.

¹⁹ טור רס"י תרמ"ה.

²⁰ תשו' רב האי גאון בהל' הרי"צ גיאת, מ"מ פ"ח ה"ג, והובא ברמ"א תרמ"ה ס"א, ב"ח רס"י תרמ"ה, וכן הסכימו המאמר מרדכי נהר שלום והביכורי יעקב הובאו במשנ"ב סק"ג, ושלא כד' הט"ז סק"א, וכן נראה דעת השתילי זיתים שלא העלה דברי הט"ז. ומלשון רה"ג מבואר עוד שאין מספיק מה שהעלין נוגעין זה בזה בשעת הנענוע או ששוכבין זע"ז כשמונחים על השלחן, אלא שאינם פרודים כלל.

²¹ שו"ע תרמ"ה ס"א.

- ת. נסדקו העלים לאורכם לשנים או שלשה, פסול²⁶, וזהו רק באופן שנסדקו רוב העלין ורוב כל עלה ועלה²⁷.
- ז. נחתכו רוב העלין במקום חיבורן לשדרה, אף שעדיין מעורין במקצת, כיון שנחתכו ברוב מקום חיבורן, פסול²⁸.

שרו עליו

- א. נשרו רוב עלי הלולב מן השדרה, פסול²⁹, ויש אומרים שאפילו נשרו מקצתן אם על ידי זה נתגלתה אפילו מקצת מן השדרה, פסול³⁰, ויש אומרים שכל שרוב השדרה מכוסה בעלים, כשר³¹.

²² ב"ח, כף החיים סק"ה. ונראה דאף למש"כ ברביד הזהב סי' תרנ"א ובשתילי זיתים תרס"ד סק"ד שאין מנהגינו לאגוד בלולב עצמו וכמו שיובא להלן (בדין אגד הלולב), מ"מ הכא שאוגד כדי שיהיה כפות, ומשייר מקום לנענע בו, שפיר דמי.

²³ ט"ז סי' תרנ"א סק"א לגבי מש"כ הרמ"א דנוהגין לעשות בלולב ג' קשרים, ובא"ר שם פירש האופן ע"י שיניח טפח העליון משדרת הלולב בלא אגד, וכ"ה במשנ"ב שם ס"ק י"ד, אך יל"ע בעניינינו דנפרדו עליו, הרי באותו מקום שלא יאגוד הרי הוא פרוד, וי"ל דסגי במה שרובו אגוד.

²⁴ רמב"ם פ"ח ה"ג, שו"ע תרמ"ה ס"ב, וזהו נפרצו עליו לשיטת הרמב"ם, ופי' המ"מ דאפי' לא נדלדלו מעיקר חבוריהן כיון שתלויות למטה, פסול.

²⁵ כף החיים ס"ק י"ב.

²⁶ זהו נפרצו עליו לד' הראב"ד, הרמב"ן, הריטב"א, הר"ן, ובעל העיטור. ועי' במ"מ פ"ח ה"ד שכ' דלהרי"ף ורמב"ם שפי' נפרצו שנדלדלו כעלי החריות, [וכפירושם פסק השו"ע], כ"ש בנחלקו ונסדקו לארכן שהוא פסול, [ואמנם בס' צרור החיים לתלמיד הרשב"א כ' דלד' הרי"ף כשר הואיל וקיימין, זהו לשיטתו שפי' ד' הרי"ף כהראב"ד והרמב"ן שנחתכו העלין במקום אבל לא לגמרי, אבל למאי דקי"ל בד' הרי"ף והרמב"ם דהיינו שנדלדלו, לא מצינו חולק ע"ד המ"מ].

²⁷ הראב"ד סי' מ"ז פשיט לה מן התוספתא פ"ב ה"ח דאינו פוסל אלא ברוב עלין ורוב כל עלה ועלה.

²⁸ זהו נפרצו עליו לשיטת הרי"ף כפי שפירשוהו הראב"ד, הרמב"ן, הריטב"א, הר"ן, המכתם, ור"א מן ההר, וכ"ה במשנ"ב סק"ד. ומש"כ שתלוי במה שנחתכו ברוב מקום החיבור, כ"כ הראב"ד סי' כ"ז דבכה"ג הרי הן כשבורות לגמרי, ואמנם כתב כן לשיטתו שפסל בכה"ג מחמת שאין יכולין לחיות עם השדרה, ולא בד' הרי"ף, אך עי' בפ"י הריבב"ן שכתב דטעם הפסול להרי"ף משום שאין יכולין לחיות עם השדרה, ולפי"ז השיעור הוא ברוב כהראב"ד, וכ"מ בס' המכתם דהשיעור לד' הרי"ף הוא ברוב, וכ"נ שמפרש המשנ"ב בטעם הפסול שהרי כתב דאפי' אין תלויות למטה פסול.

ב. עלי הלולב גדלים כל עלה כפול שנים, ומחוברים בגב העלה, וחיבור זה הוא הנקרא 'תיומת' לדעת הרי"ף והרמב"ם ומרן השו"ע. הידור מצוה, שיהיו כל העלים מחוברים מגבם לכל אורך העלה. נחלקו רוב עלי הלולב ורוב כל עלה ועלה, פסול³².
ג. נחלקה תיומת העלה העליון, יש אומרים שכשר³³, ויש אומרים שאפשר שפסול³⁴, ויש מחמירים³⁵ אף בנחלק העלה העליון

²⁹ זהו נפרצו עליו לפירוש רש"י, כפי שפי' התוס' ורוב הראשונים בדעתו, ולפי המבואר בתוספתא פ"ב ה"ח דאינו פוסל אלא ברובו, [ועי' הערה הבאה בשם הב"ח], וכ"מ בראב"ד הל' לולב וכשיטתו שם דאין שום פסלות פוסלת בהו אלא ברובן, וכ"כ הריטב"א והר"ן ריש פירקין, וכ"כ הגר"ז ס"ז. [אמנם דעת ס' המכתם בשם ההשלמה דלולב אפי' נשרו מקצת עליו, פסול, וכ"ה בפי' הריטב"ן ל"ב א' דניטל עלה אחד הו"ל חסר ופסול, וכן דקדק הב"ח מל' הטור בשיטת רש"י].

³⁰ כ"ה שיטת הריטב"א והר"ן ריש פרקין, שאפי' נשרו מקצת עליו אם נתגלה אפי' מקצת מן השדרה פסול, משום דאין שמו עליו, ונקרא אופתא, וכך פסק בביאור הגר"א.

³¹ כ"כ הגר"ז ס"ז, וכן העלה בביאור הלכה תרמ"ה ס"ב בשיטת הרא"ה דמכשיר בהדס שנשרו מיעוט עליו, והניח דין זה בצ"ע. [ועי' מש"כ בזה בספר פרי עץ הדר].

³² רמב"ם פ"ח ה"ד, שו"ע תרמ"ה ס"ג. וכפי שפי' הראב"ד, הרמב"ן, הרשב"א ב"ק צ"ו, הריטב"א, הר"ן, הרא"ש, הטור, ומרן הב"י, דקאי על רוב עלי הלולב.

³³ הר"ן כתב בלשון אפשר דכשר, אמנם הט"ז סק"ד והמשנ"ב ס"ק י"ב כתבו כן בפשיטות.

³⁴ עי' בספר פרי עץ הדר בביאורים סי' ט' שכן משמע מפי' ר"ח, וכן דעת רבינו השתילי זיתים שהעלה הגהת הרמ"א בזה.

³⁵ שלש שיטות בדבר, א. לד' רש"י בב"ק כפי שהביאו רבינו פרץ בהגהת סמ"ק אינו פסול אא"כ נחלק עד השדרה, וכ"כ הרמ"א, ב. דעת הריטב"א והר"ן בפי' א', שאף ברובו פוסל, וכן מבואר בד' הרשב"א ב"ק צ"ו א', וכ"כ הגר"א בבאורו, והובא במשנ"ב ס"ק ט"ז. ג. הריטב"א והר"ן בפי' ב', כתבו שפוסל אף במקצתו, וכ"כ בס' המנהיג לד' רס"ג, וכ' הר"ן דאין פי' זה במשמע אלא שראוי לחוש ולהחמיר, וד' הגר"א שאין להחמיר בזה כלל, ובטעם חומרא זו שפוסל במקצתו נחלקו האחרונים, דהחיי אדם כלל קמ"ט ס"י, ובנשמ"א אות ב', והבכורי יעקב ס"ק י"א פי' בד' הריטב"א שאין זה פסול בעצם, אלא שיש לחוש שיתרבה הסדק ע"י הנענועים, וכ"כ המשנ"ב ס"ק י"ט, אמנם לא משמע כן בתחילת דברי הריטב"א שכ' דהפסול משום דומיא דנקטם, משמע דפוסל בכל שהו, וכ"מ בט"ז סוסק"ד, בתשו' רעק"א בסו"ס דרוש וחיודוש (בשו"ת רעק"א הוצאת המאור ח"ד סי' ס"ט), ונפק"מ לענין אם מועיל להדביקו, כדלהלן הערה מ"ב.

שעלהו העליון כפוף מעט, הנקרא 'כפתור', ראה להלן בדין
[כפוף']

לדעת הפוסלים בנחלק העלה העליון, כן הדין בלולב הכלה בשני
עלים ונחלק אחד מהם³⁸, ויש אומרים שבזה כשר לכל הדעות³⁹.
נחלק התיומת והדביקו בדבק, אם הוא ברוב העלים, או ברוב
העלה העליון, אינו מועיל⁴⁰, ואם נחלק מיעוט העלה העליון בזה
יש אומרים שמועיל להדביקו⁴¹.

שיטת הגאונים שדין נחלקה התיומת נאמר בלולב הכלה בשני
עלים עליונים שמתחילת ברייתם מחוברים מצד פניהם בקליפה
החומה [הנקראת "קורא"], ואם נחלקו שני עלים אלו זה מזה,
פסול⁴². ויש מן האחרונים שכתבו שראוי לחוש לדעתם

³⁶ הט"ז סק"ד כ' ששיעורו בטפח [10 ס"מ, 8 ס"מ לשיעור הקטן], וד' החיי אדם ובכורי יעקב
דאפילו בכל שהוא פסול, וכן משמע בריטב"א שכ' דהפסול דומיא דנקטם.

³⁷ רמ"א ס"ג, וכן מנהג תימן כפי שמוכח בד' השתילי זיתים שהעלה מנהג זה שכ' רמ"א.

³⁸ כ"כ הב"ח, והובא באחרונים השכנה"ג, הא"ר ס"ק ד', מחה"ש, ח"א (כלל קמ"ט ס"י), בכורי
יעקב ס"ק ט"ז, משנ"ב ס"ק ט"ו, כף החיים ס"ק כ"ג.

³⁹ חזון איש סי' קמ"ה ס"ק ה'.

⁴⁰ לענין אתרוג שניטלה פיטמתו נחלקו האחרונים דד' תשו' בית יעקב סי' קמ"ב וש"ת בנין
ציון סי' מ', דחשוב חיבור, אמנם ד' השבות יעקב ח"א סי' ל"ה, א"ר סי' תרמ"ח ס"ק י"ב,
שע"ת שם ס"ק ט"ו, דלא מהני כמו ששינו בתוספתא פ"א דעוקצין שאין חיבורי אדם חיבור,
ועי' במהרש"ם בדעת תורה סי' תרמ"ח ס"ה מש"כ בזה, וה"ה לדין לולב שנחלק ונפסל דלא
מהני להכשירו ע"י חיבור בידי אדם לשיטתם, וכן הביא בס' ארבעת המינים השלם עמ' שכ"ד
בשם גדולי ההוראה, דלולב שנפסל אין להקל להכשירו ע"י דבק.

⁴¹ עי' הערה מ"ג שנחלקו האחרונים בטעם שיטת הפוסלים בנחלק עלה העליון במיעוטו, ולד'
הסוברים דפסולו משום דסופו ליחלק ע"י הנענועים נראה דמהני להדביקו כהיא דסי' תקפ"ו
ס"ח, וכן מטו משמיה דהגרי"ש אלישיב זצ"ל, אמנם לד' הסוברים דפסולו בכל שהוא דינו
כמבואר בהערה הקודמת דלא מהני.

⁴² כן שיטת מרן הב"י בביאור ד' הגאונים, ולפי שיטתו כ' בערוך השלחן ס"ז דכלולב הכלה
בעלה אחד אין פסול כלל משום נחלקה התיומת, ולפי"ז בימינו שרוב הלולבים כלים בעלה אחד
אין חומרא זו מצויה, אמנם שיטת הט"ז בד' הגאונים שהתיומת הם העלה העליון והעלה הסמוך
לו מתחתיו וכע"ז שיטת הכפ"ת, ולדבריהם כל לולב שהוסרה ממנו קליפתו ה"ז פסול לד'
הגאונים, ומ"מ מצינו קולא בדברי הכפ"ת והחת"ס בחידושו, דאם היו מחוברים העלים בעת
גידולם באילן ה"ז כשר לד' הגאונים, ונמצא דלולב הכלה בעלה אחד והוסרה ממנו קליפתו אין
לפסלו אלא לד' הט"ז.

התחתונים מן הקליפה כדי שיכסכו בהם וישאיר את העלים העליונים דבוקים באותה הקליפה⁴⁴. ועל כן הרוצה לבדוק את שלמות העלה העליון יבדקנו בראיה בלבד, ולא יסיר את הקליפה⁴⁵. במה דברים אמורים כשהלולב הינו מזן שמוחזק בשלימות תיומת עלה העליון, אבל אם הוא כהרבה לולבים בזמננו שמצוי בהם חלוקת התיומת בעודם מודבקים באותה הקליפה, יש להסיר את הקליפה ולבדוק את שלימות העלה העליון וכשרותו⁴⁶.

ולב שאין עליו כפולים

ת. לולב שרוב עליו אינם כפולים, אלא אחד אחד מתחילת ברייתו, פסול⁴⁷.

ט. כמו כן אם עלה העליון אינו כפול כשאר עלים, פסול⁴⁸, אמנם כל שרובו של העלה כפול שפיר דמי, ולכן מה שמצוי לפעמים שמיעוט העלה אינו כפול בכל רחבו, או שצד אחד של העלה גבוה במקצת מחבירו הרי זה כשר⁴⁹.

⁴³ מהרי"ל בשם הר"מ, הב"ח, יש"ש, מאמ"ר, בכור"י, כף החיים ס"ק כ"ד. וכך מנהג קהילות ספרד ליטול לולב הדבוק בקליפה החומה, כמש"כ ברוח חיים למהר"ח פלאגי סי' תרמ"ה, הובא בשדי חמד מערכת ד' מינים סי' ב' אות א'. אמנם אם אין לו לולב יברך עליו כ"כ הבכורי יעקב ס"ק י', ושלא כד' הפמ"ג משבצות זהב סוף סק"ד.

⁴⁴ בכורי יעקב סי' תרמ"ה סק"א. עוד כתב שאסור להפריד קליפה זו ביו"ט משום מתקן מנא.

⁴⁵ מאמר מרדכי תרמ"ה סק"ד, הובא במועד לכל חי אות צ"ז, ובכף החיים ס"ק כ"ד.

⁴⁶ עי' במאמ"ר תרמ"ה סק"ד, ובמה שנתבאר בספר פרי עץ הדר בביאורים סי' י'. אמנם חובה לשאול רשות על כך מן המוכר, היות ויש מהם המקפידים בזה.

⁴⁷ שו"ע תרמ"ה ס"ג.

⁴⁸ רמ"א שם.

⁴⁹ עי' ארחות רבינו ח"ב עמ' רל"ה, הליכות שלמה פ"י בדבר הלכה סק"ה.

50. נקטם ראש הלולב, דהיינו שנקטם העלה העליון, וכן לולב ששדרתו כלה בשני עלים אם נקטמו שניהם פסול⁵⁰, ואם נקטמה אחת מהם כשר⁵¹.

51. לולב הכלה בעלה אחד ונקטם אחד משני דפי העלה הכפול, יש להחמיר שלא ליטלו⁵².

52. שעור הקטימה, לדעת מרן השלחן ערוך אינו נפסל אלא אם כן נקטם רוב אורך העלה⁵³, ועיין הערה⁵⁴.

סדרק כהמנוק

⁵⁰ כל זה כפי' הא' שפירש מרן בב"י לד' הטור, כן פירשו המאמר מרדכי סק"ח, נהר שלום סק"ג, השתילי זיתים ס"ק י"ג, שו"ת זרע אמת ח"ג סי' ע"ב, ס' עיקרי הד"ט סי' ל"ג אות כ"א.

⁵¹ תוס' סוכה כ"ט ע"ב ד"ה נקטם, בכור"י ס"ק ט"ז, משנ"ב ס"ק כ"ט, ואף שהחזו"א סי' קמ"ה סק"ה כ' דלד' הב"ח והמשנ"ב ס"ק ט"ו שהחמירו בנחלק אף בכל שהוא ה"ה בנקטם כל שהוא יש להחמיר, מ"מ להלכה סובר להכשיר.

⁵² הבית דוד סי' תמ"ו צידד להכשיר עפ"י דברי התוס', אך בסי' תמ"ח חזר ודחה ראייתו, ואף שהבכור"י ס"ק ט"ז הביא דבריו שבסי' תמ"ו בשם ס' עיקרי הד"ט, כבר העירוהו בתוספת ביכורים על זה. [ועי' חיים וברכה סי' רט"ז מש"כ להוכיח להכשר מד' הב"י, אמנם לע"ד אינו מוכרח כלל דאמנם ניתן לומר כן ולכן היה אפשר לפרש דברי התוס' בעלה אחד, אך אחר שהתוס' לא כתבו כן אלא לענין שני עלין אין לנו להוכיח שכן הוא גם בעלה אחד, ועי' חזו"א סי' קמ"ה סק"ו].

⁵³ לפי פירוש האחרונים הנ"ל כפי' א' דהב"י, כבר פי' הב"י לשון הטור "דברוב קטימת העלים" דהיינו רוב אורך העלה, וכך פירשו המאמר, נהר שלום, ושתילי זיתים ס"ק י"ב לשון השו"ע. וכן מפורש בריטב"א בשם רבינו יונה.

⁵⁴ דע כי שיטת הרא"ה, הריטב"א, הר"ן, ועוד ראשונים שפסול אף בנקטם מקצת העלה, וכתבו כמה מן האחרונים לחוש לדעה זו לכתחילה, עי' כף החיים ס"ק מ"ג.

ולשיטתם כתבו הפוסקים שיזהר לעיין היטב בראש העלה העליון שלא נקטם ממנו כל שהוא, ומ"מ אם אין לו אלא לולב זה שנקטם במקצתו, יברך עליו.

אמנם מה שמצוי בלולבים לפעמים שיוצא קוץ ארוך בראש עלה העליון, אם נקטם אותו הקוץ, כתב בעיקרי הד"ט סי' ל"ג אות כ"א שכשר לכו"ע, מטעם שאין העין שולטת בו ואין קטימתו ניכרת, וכיון דפסול נקטם משום הדר הוא, הרי אין מתמעט הדרו בקטימת הקוץ, ובשו"ת זרע אמת ח"ג סי' ע"ב הכשיר בניטל הקוץ מטעם דאיכא כמה ספיקות, [ומשמע דלית ליה סברת העיקרי הד"ט].

ד. אפי' נסדק העלה במיעוטו עד שנראה כשני ראשים, הרי זה פסול⁵⁸, אמנם יש אומרים שדינו כדין נקטם המבואר למעלה שאינו פוסל אלא בנסדק רוב העלה⁵⁹.
ה. נסדק הלולב כהמנך עד שנראה כשני ראשים אין מועיל להכשירו ע"י שידביקו בדבק⁶⁰.

פ. פוף ועקום

ג. לולב ששדרתו כפופה בראשה, פסול⁶¹, היתה שדרת הלולב עקומה הרבה כמגל לצד פניו או לצדדין, פסול, אבל אם עקומה לאחוריו כשר, שזו דרך ברייתו⁶².

⁵⁵ לשון פתוח הרבה בחי' הרא"ה, יראים מצוה תכ"ב, רבינו ירוחם.

⁵⁶ כן מתבאר בלשון הרי"צ גיאת, ר"ח, והרי"ף, דהמנך הוא כלי שיש לו שני ראשים, וכ"כ בעיטור, ושבלי הלקט סי' שנ"א, וכ"מ בראב"ד סי' נ' שכתב: והוא דומה לשני ראשי בדין, ולפי"ז נראה לפרש גם לשון הרמב"ם והשו"ע שנראו כשנים היינו כשני ראשים. ואמנם הפמ"ג משב"ז סק"ט, לבושי שרד, וח"א (כלל קמ"ט ס"י), בכור"י סק"כ, משנ"ב ס"ק ל"ב, פירשו לשון הרמב"ם והשו"ע עד שנראו כשנים דהיינו כשני עלים, ולכן כתבו דיש ליזהר בזה כי מצוי הרבה, אך כבר תמה בזה המהרש"ם בדע"ת מלשונות הראשונים הנ"ל, והובא בחיים וברכה אות ק"צ.

⁵⁷ שו"ע תרמ"ה ס"ז, וכפי שפי' השתילי זתים ס"ק ט"ז, ואמנם הביאור הלכה ד"ה נסדק כ' דלד' השו"ע דאין פסול נחלקה התיומת אלא ברוב העלין ה"נ נסדק אינו פוסל אלא ברוב העלין, אך כבר תמה עליו החזו"א סי' קמ"ה סק"ט דמה ענין נקטם אצל נחלקה התיומת, והרי דין נסדק שנינו אצל דין נקטם שהוא בראשו לכו"ע, ועיי"ש שכ' דאפשר שהוא ט"ס וכוונתו לדין נקטם ברוב העלים, ומ"מ להמבואר למעלה הערה נ' בד' השו"ע דנקטם פוסל בעלה העליון, ה"ה לדין נסדק.

⁵⁸ כן מתבאר בד' השתילי זתים ס"ק י"ז שפוסל אף במיעוט העלה, אע"פ שלענין נקטם פי' בס"ק י"ב שאינו פוסל אלא ברובו, וביאור שיטתו ראה בספר פרי עץ הדר בביאורים סי' ט' דאזיל לטעמיה לפסול בנחלק עלה העליון ברובו אף לשיטת השו"ע, וא"כ ע"כ דבנסדק נתחדש לפסול אף במיעוט העלה, דאי ברובו אף בלא המנך פסול משום נחלקה, וכיוצ"ב כ' הלבושי שרד דלשיטת הרמ"א דפוסל בנחלק עלה העליון, נסדק כהמנך פוסל אף במיעוטו.

⁵⁹ כן מתבאר בחי' הריטב"א ובר"ן דדין נסדק שוה לדין נקטם, וכ"ד החזו"א דלעיל הערה ע"ז.

⁶⁰ דעת תורה למהרש"ם, ועפ"י המבואר לעיל הערה מ'. אמנם כתב המהרש"ם דבאופן שלא נתרחקו זה מזה כ"כ עד שנראה כשני ראשים, אלא שנחלק עד שנראה הסדק בבירור מועיל להדביקו, כיון שיש לומר שאינו נפסל כלל באופן זה כיון שכשמניח הלולב על איזה מקום או בשעת הנענוע נוגעים הצדדים זה בזה, הרי זה ראש אחד.

כשר⁶⁴, אמנם באופן שיש לו לולב אחר שאין ראשי העלים כפופים, לא יטול לולב זה⁶⁵.

ט. היה עלה התיומת העליון כפוף מעט בראשו, [וה"ה שני עלים העליונים בלולב בעל שני תיומות, שהיו כפופים בראשיהם מעט], כשר⁶⁶, וטוב הוא ביותר לצאת בו לפי שאין העלים נחלקים ותיומתו קיימת⁶⁷, וכן מנהג כמה מקהילות תימן לחזר אחר לולב זה בדוקא בתורת הידור מצוה⁶⁸. ויש מחמירין לחוש לכתחילה לד' הראשונים שפסלוהו אף בכפוף כל שהוא⁶⁹, ויש בקהילות תימן שחששו לזה⁷⁰.

---

⁶¹ שו"ע תרמ"ה ס"ט. ופי' המכתם והמאירי דבכפוף אף לאחריו פסול, וכ"כ בשתילי זיתים ס"ק כ"א בשם הלבוש, והמשנ"ב ס"ק ל"ח. [אמנם ד' הרשב"א בתשו' מכת"י סי' מ"ג, ותשו' הרדב"ז דלקמן הערה פ"ט, והובא בכפוף"ת, דאף בכפוף כשר לאחריו כדין עקום].

⁶² שו"ע תרמ"ה ס"ח.

⁶³ שו"ת הלק"ט ח"ב סי' רכ"א, ועי' עובדא מהחזו"א בס' ארחות רבינו ח"ב עמ' רמ"ה.

⁶⁴ שתילי זיתים ס"ק כ"ב כדעת הט"ז סק"י דלא כהלבוש, אמנם הח"א (כלל קמ"ט סי"ג), השערי תשובה, והמשנ"ב ס"ק מ', כתבו לחוש לד' הלבוש.

⁶⁵ משנ"ב סק"מ לחוש לד' הלבוש.

⁶⁶ שו"ע שם, כשיטת הראב"ד, הרמב"ן, הרשב"א, בתשו' מכת"י סי' מ"ג, הרא"ש בתשו' כלל כ"ד סי' י', צרור החיים לתלמיד הרשב"א, רבינו ירוחם, והטור.

⁶⁷ שתילי זיתים ס"ק כ"ג, מתשו' הרא"ש הנ"ל, וכ"כ בס' הנייר לולב שראש העלין העליונה כפוף לפניו הוא המובחר.

⁶⁸ בלקט יושר (עמ' קמ"ו) שכן מנהג בני אוסטריין, וכן כתב מהר"י צובירי זצ"ל בסידור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תל"ט שהמנהג לחזר אחר לולב זה ונקרא 'כפתור ופרח', הגר"פ קורח שליט"א שיש שנהגו כן, הגר"מ צובירי שליט"א. ועי' גם משנ"ב ס"ק מ"ב שלא נהגו לחוש ליש מחמירין.

⁶⁹ שיטת הריטב"א, והר"ן, וכ"מ ברש"י כמ"ש הכפוף"ת, ואף דקי"ל כד' הראשונים המכשירין כבר כתב הרשב"א גופיה בתשובותיו שם, דהמחמיר תבא עליו ברכה, וכן בשו"ת הרדב"ז סי' אלף ש"ל (ח"ד סי' רנ"ט) כ' דנכון להחמיר, וכ"ד הב"ח, הגר"א, שו"ת שאילת יעב"ץ ח"א סי' ע"א.

⁷⁰ שו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' פ"ה. [אך מה דחש הפעו"צ אף לענין דיעבד שלא לברך עי' מה שהשיגוהו בשו"ת חיי שלום למהר"י הכהן זצ"ל, ומהר"י צובירי זצ"ל בסידור כנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' נ"ב, דקשיא דידיה אדידיה, שהביא בח"ג סי' י' יסוד הרדב"ז שלא אמרו ספק ברכות להקל אלא כשהספק בברכה ולא כשהספק במצוה, כ"ש הכא שעיקר הדין כפסק מרן השו"ע, וכ"ז לא נצרכא אלא לשיטת הסוברים לחוש לסב"ל אף כנגד ד' מרן, אבל לשיטת

לולב שיבשו רוב עליו או רוב שדרתו, פסול⁷¹. ושיעור היבשות,
משיכלה מראה הירקות שבו וילבינו פניו⁷².
א. יבש ראש שדרתו, כשר⁷³.
ב. יבשה התיומת העליונה, יש פוסלים⁷⁴, ויש מכשירין⁷⁵, ומ"מ אף
לדעת הפוסלים ביבשה התיומת העליונה, לשיטת מרן השלחן
ערוך אינו פוסל אלא ברוב העלה⁷⁶.
ג. לולב שנצמת ונכווץ בשדרתו ויש בו כעין קמטים, פסול⁷⁷.

פסולי הלולב בשאר ימי חול המועד

רבינו השתילי זיתים קי"ל כד' מרן אף בספק ברכות כמו שיבואר במקומו בעזה"י, א"כ ודאי
שיש לו לברך על לולב זה].

⁷¹ שו"ע תרמ"ה ס"ה. ומש"כ שאינו אלא ברוב שדרה כן מפורש בראב"ד וש"ר [וזה דלא
כפמ"ג א"א סק"ה שכ' שאם נתייבש מהשדרה מעט עד שנחסר מהשיעור, פסול, והובא
בשעה"צ אות כ"ד].

⁷² שו"ע שם. וכ' המשנ"ב שכך הסכמת רוב הפוסקים, ואף הרמ"א שהביא שיטת התוס' שהוא
בשיעור שיהא נפרך בצפורן, לא כתב כן אלא ליישב מנהגם שנהגו לסמוך על שיטה זו מפני
שבמדינתם אין לולבים מצויים. גם בשתילי זיתים השמיט הגהה זו.

⁷³ הראב"ד סי' נ' כתב דיבש ראש השדרה בלולב הדס וערבה פסול, משום דדמי לחוטמו של
אתרוג דפוסל במשהו, והרמב"ן סי' ס"ג נחלק עליו דאין דין חוטם בלולב הדס וערבה, וכ"נ ד'
הפוסקים שלא הזכירו פסול זה, ועי' בביאורים סי' ג' אות ו', שנתבאר דלמאי דקי"ל דנקטם
ראשו היינו ראש העלין, ולא ראש השדרה, ה"נ אין לפסול ביבש ראש השדרה מדין ראשו.

⁷⁴ כ"כ הפמ"ג א"א סק"ה בשם הראב"ד, והביאוהו הבכורי יעקב ס"ק י"ד, והמשנ"ב ס"ק כ"ב,
ואף שבחי' ר' מאיר שמחה ובחזו"א סי' קמ"ה ס"ק י"א השיגו על דבריהם מד' הראב"ד, מ"מ
יעויין במאירי הל' לולב סי' קמ"ח שכתב כן בהדיא לד' הראב"ד. ובביאורים סי' ט' הבאנו גם
שכ"מ בד' הרשב"א ב"ק צ"ו א', וכן מבואר בדברי הגר"א בביאורו סוסי' תרמ"ה לד' הריטב"א.

⁷⁵ כן מבואר בדברי הראב"ד בהלכות לולב שלא הצריך שתהא תיומת העליונה לחה אלא ביבשו
רוב עליו, וכ"ד הגרמ"ש, והחזו"א הנ"ל בהערה הקודמת.

⁷⁶ דלא נקטינן דעת הריטב"א והר"ן דעשו ראשו של לולב כחטמו של אתרוג, מדנקטם אינו
פוסל אלא ברובו כדלעיל הערה ס"ה.

⁷⁷ לשון הרא"ש סי' ד' והוספתי תיבת "בשדרתו" שכ"מ ברא"ש וכן בטוש"ע ס"ח, וזה כשיטת
הראב"ד כפי שפירשו הרא"ש דהברייתא איירי בשדרה ולא בעלין, [ודלא כהראשונים שפירשו
דקאי על העלין]. ולפי"ז יש להכשיר לולב שעליו העליונים כווצים כשלשלת.

הפסולים מחמת שאין שם לולב עליהם כחריות של דקל, ואופתא, או מחמת שאין בהם שיעור הנצרך, הרי אלו פסולים כל שבעה⁷⁸.

הלכות הדם

מהותו

א. "ענף עין" עבות, הוא ההדס שענפיו חופין את עצו, והיינו שקיני העלים סמוכים זה לזה, באופן שהעין מחופה בעלים^א.
ב. וצריך שיהיה "עבות", דהיינו שיהיו שלשה עלים בכל קן וקן, ויהיו כל עוקצי השלשה יוצאים בגובה אחד סמוכים זה לזה בשוה^ב, אע"פ שיוצא כל אחד בעוקץ נפרד^ג.

מספר הברדים

ג. ודרשו חכמים (סוכה ל"ב ב') מלשון הכתוב ענף עין עבות, ענף אחד, עין אחד, עבות אחד^ד, מכאן שצריך שלשה בדי הדם למצוה^ה.

⁷⁸ רמב"ם פ"ח ה"ט, שו"ע תרמ"ט ס"ה.

^א סוכה ל"ב ב' ופרש"י שם.

^ב ומשמע מל' הרא"ש דא"צ שיהיו העוקצין דבוקין זה לזה, וכ"מ תוס' ר"פ, הריטב"א, והר"ן, ואמנם הבית דוד סי' תמ"ט כ' לדקדק ל' תוס' שכתבו שהעלין סמוכין ודבוקין זה לזה, דצריך שיהיו העוקצין דבוקים יחד בעיקרם בעץ, אך הפוס' לא הזכירו ד"ז, ונראה שפי' ד' התוס' כהרא"ש וש"ר הנ"ל. [ומוכח בגמ' בדין תרי וחד לפי' רש"י שאין תלוי בגובה העלין אלא בגובה העוקצין, וכ"מ לשון רבינו ירוחם והטור, ודלא כס' הל' חג בחג].

^ג כ"ה שיטת התוס' והרא"ש, וחלקו על רש"י שפי' שיוצאין מעוקץ אחד, ואמנם לשון הרמב"ם פ"ז ה"ב "בגבעול אחד" וכ"ה בשו"ע ס"ג, ובבית דוד סי' תמ"ט פי' דס"ל כרש"י דבעינן עוקץ אחד, אכן מהמשך לשון הרמב"ם והשו"ע אם היו העלין בשוה זה כנגד זה מוכח דסגי במה שהם בגובה אחד, וכן פירשו האחרונים ד' השו"ע כהרא"ש, מקור חיים להתו"י, שלחן גבוה סק"ז, בכור"י ס"ק י"ח, משנ"ב סק"י.

^ד כפי' רש"י שם, וכ"ה בלבוש ובשתילי זיתים סק"ג, והתוס' הקשו על פירושו דהא איצטריך קרא לדרשא אחרנא, ואמנם רבינו בחיי פ' אמור ובספרו כד הקמח כתב דהדרשא היא מעבות, דעבות היינו שלשה, וכ"כ מהר"ש שבזי זיע"א בספרו חמדת ימים עה"ת, וכיון לזה בהגהות הרש"ש.

ד. אורך בד ההדס הוא לכתחילה כ- 30 ס"מ, ובדיעבד די ב- 25 ס"מ⁷⁹.

ה. שיעור זה נמדד בשדרה בלבד ולא בצירוף העלים⁸⁰, ותחילת המדידה מהקן האחרון שבסוף ההדס, והעץ שתחתיו אינו מצטרף לשיעור⁸¹.

חיפוי העץ בעלים

- ו. יש אומרים שאם אין ראשי העלים שבכל קן מגיעים לעוקצי העלים שמעליהם, פסול⁸², ויש מכשירין⁸³.
- ז. יש אומרים שצריך שיהיו העלים שוכבים על העץ, ובלא זה אין זה חופין את עצו⁸⁴, ולא נהגו לחוש לזה⁸⁵.

---

⁷⁹ רבי ישמעאל בברייתא, וכ"פ הרמב"ם פ"ז ה"ז ופי' הה"מ שכן דעת כל הגאונים משום דרבי טרפון קאי כותיה, וכ"ה בהל' הרי"צ גיאת בשם רב שר שלום ושלא כד' הרמב"ן ובית מדרשו, והראב"ן ובית מדרשו שפסקו כר' עקיבא דאמר הדס אחד.

⁸⁰ עי' בדיני לולב מה שצויין בזה. [לשיעור הקטן - לכתחילה 24 ס"מ, בדיעבד די ב- 20 ס"מ].

⁸¹ סי' תר"נ משנ"ב סק"א ושעה"צ אות א' מד' הריטב"א כ"ט ב', ושלא כד' הפמ"ג שנסתפק בזה.

⁸² חזו"א סי' קמ"ו סק"ח. וכל זה הוא דוקא כשנחתך העץ סמוך לשרשו, אבל אם היה הבד ארוך ונחתך בין העלים, באופן זה מצטרף העץ שתחתיו לשיעור, ואותו מקום חשוב כנשרו עליו. חזו"א שם.

⁸³ כ"כ המור וקציעה, והובא במחזיק ברכה, בית השואבה אות ט', בשע"ת סק"ג, ובאלף המגן ס"א, וכ"כ תנאי זה בקיצור שו"ע סי' קל"ו ס"ב. [ועי' בחזו"א סי' קמ"ו סק"ז דאין דברי המו"ק אמורים אלא שהיו כן מתחלת גידולן, אבל אם נשרו עלים בין הקנים, ומחמת כן אינו מגיע לעיקרן של העלין בקן שמעליו, כשר].

⁸⁴ בתוספת ביכורים והגהות הרש"ש (י"ב א') השיגו ע"ד המו"ק מגירסת ס' הבהיר לר' נחוניא בן הקנה שיהיו ענפיו חופין את רובו, וכ"ה בירושלמי (פ"ג ה"ב), וכן גרסו ראשונים בגמ' דידן, וכ"ד החזו"א סי' קמ"ו סק"טו.

⁸⁵ כן העיר בהגהות הרש"ש עפ"י פי' רש"י ל"ב ב' ד"ה ענף, וכ"ד המהרש"ם בדעת תורה, וס' עליות אליהו בד' בה"ג דמש"ה פסל הדס שעליו גדולם ורחבים משום שאינו חופה את עצו.

⁸⁵ עי' בס' ארחות רבינו ח"ב עמ' רמ"ז שהחזו"א והגרי"ז והקה"י זיע"א נהגו ליטול למצוה "הדס תימני" שהעלים שלו פונים כלפי חוץ ואינם שוכבים זה ע"ג זה כהדס הצפתי. וכ"כ הרש"ש שכן מנהג העולם, וכן העיר בשו"ת דברי נחמיה סי' מ"ח, וכ"ד החזו"א סי' קמ"ו סק"א.

ת. מצוה מן המובחר שיהיה ההדס משולש בכל שיעורו⁸⁶, ולעיכובא צריך שיהיה משולש ברובו, ואפי' שאינו משולש בראשו⁸⁷. ומכל מקום ראוי לחוש לכתחילה שיהיה עבות בראשו⁸⁸.

ט. מהו משולש ברובו, שהקנים שברוב אורך ההדס יהיו משולשים⁸⁹, ולכן באופן שרוב הקנים משולשים ואין רוב אורך ההדס משולש, כגון שבחלקו העליון ישנם הרבה קנים משולשים בצפיפות, וברוב אורכו אין הקנים משולשים, פסול⁹⁰.

י. יש אומרים שדי ברוב שהוא משהו יותר מחציו, שניכר ע"י מדידה⁹¹, ויש אומרים שצריך רוב הניכר לעינים⁹².

יא. אין צריך שיהיו הקנים המשולשים רצופים אלא גם באופן שמפוזרים לאורכו, ובאמצעם ישנם קנים שאינם משולשים, כל שבצירוף הקנים המשולשים רוב ארכו משולש, כשר⁹³.

גדר משולש

⁸⁶ כ"כ הראב"ד סי' כ', וכ"פ בטור ושו"ע תרמ"ו ס"ה, וטעם הדבר נראה משום הידור מצוה כמו שמצינו בגמ' שבת קל"ג ב' לענין ציצין שאין מעכבין את המילה כיון דהוסרה רוב הערלה, מ"מ משום הידור מצוה, מצוה להסיר כל הערלה, וה"נ הכא. ודע דמלבד מצוה מן המובחר יש ענין לחוש לד' הגאונים שהביא הה"מ והטור דצריך שיהיה כל שעורו עבות לעיכובא.

⁸⁷ הראב"ד שם, והטור, וכן העלה הרמ"א בהגה, ודלא כהראשונים דלהלן שהצריכו עבות בראשו, ובדברי רבינו השתל"י זיתים מתבאר שכ"ה ד' מרן השו"ע [מדהעלה הגהת הרמ"א], ושלא כד' השלחן גבוה סק"י שחכך בזה.

⁸⁸ כן שיטת רב סעדיא גאון בסידורו, העיטור (צ' ע"ב), תוס' רי"ד ל"ד ב', רבינו מנוח פ"ח מלולב ה"ה, רבינו בחיי עה"ת פ' אמור, ובספרו כד הקמח ערך לולב.

⁸⁹ כ"כ המשנ"ב תרמ"ו ס"ק י"ח, חזו"א סי' קמ"ו, וכ"מ בדברי הברכ"י והערך השלחן דלקמן שנחלקו אם סגי ברוב דמשהו, ובדברי הפמ"ג והבכור"י שהביא הבה"ל סוד"ה ולעיכובא.

⁹⁰ חזו"א סי' קמ"ו סק"ד.

⁹¹ ברכ"י סק"ה עפ"י דברי מרן בשו"ע יו"ד סי' כ"א ס"א.

⁹² ערך השלחן סק"ו, והובאו ב' הדעות בכה"ח ס"ק ל"ח.

⁹³ כן מתבאר מד' הפמ"ג והבכור"י שבהערה הבאה, וכ"כ המקור חיים להחוי"י, וכ"ה בחזו"א סי' קמ"ו ס"ק י"א, [וזה דלא כתורת חכם ושושנת המלך בד' הפעו"צ ע"י להלן הערה צ"ה].

ידי מתיחת קו נפגש בשלשת העוקצים הרי זה הדם משולש⁹⁴.

נשרו עליו

יג. נשרו קנים מן ההדס, כל שנשארו הקנים שברוב אורך ההדס, כשר. ויש מי שאומר דאע"פ שאין צריך להכשר הדס מתחילתו שיהיו הקנים המשולשים במקום אחד, [כמבואר למעלה הי"א] בזה שנשרו עליו אינו כשר אא"כ נשאר רוב ארכו משולש ברציפות⁹⁵.

יד. נשרו עלים מן הקנין שברוב אורכו, פסול⁹⁶. כיצד, הרי שנשרו מכל קן שברוב אורך ההדס שני עלים⁹⁷, או אפי' עלה אחד, פסול, שהרי אין עבותו קיימת⁹⁸.

טו. הדס שהיו בכל קן שלו שבעה עלים, ונשרו ארבעה מהם, כשר, שהרי עבותו קיימת⁹⁹.

הדס היבש

⁹⁴ כ"כ משמיה דהחזו"א בקה"י סוכה סי' כ"ו, ובדינים והנהגות הוסיף שאמר שלא שזה השיעור, אלא שבזה בודאי שפיר דמי.

⁹⁵ שו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' קכ"ח, ומוכח בדבריו דאיירי לענין הדס שנשרו עליו בלבד דמש"ה הוצרך להביא קודם לכן דברי השו"ע ס"ד, דאל"ה מה ענין זה אצל זה, ודלא כתורת חכם ושושנת המלך שהביאו דבריו על עיקר דין עבות בס"ו. ועיקר תשובה זו צריכה לימוד רב, ואכמ"ל.

⁹⁶ היינו נפרצו עליו דהדס לפי' רש"י שם, וכ' הרא"ש (סי' י' וי"ג) דאף ר"י שנחלק על רש"י גבי לולב, בהדס מודה דהיינו נשרו, והראב"ד גרס במתני' נפרטו, ומפרש דהיינו נשרו, ומפורש בראב"ד סי' מ"ז דאינו פוסל אלא ברוב העלין, וכ"ה לפי' רש"י והרא"ש, כמבואר ברא"ש סי' י"ג.

⁹⁷ גמ' סוכה ל"ב ב'.

⁹⁸ כ"כ הר"ן שאין ראוי להקל בכך, וכן העלה מרן הב"י לשיטת הראב"ד והרא"ש דקי"ל כוותיהו, וקיימו דבריו המאמר מרדכי סק"ה, והגהות מעשה רוקח, ופי' הב"י שהוא כשיטת הגאונים דס"ל דבעינן כולו עבות ולא סגי ברובו, ור"ל כמו שפי' הלבושי שרד (ס"ק י"ח, על הט"ז סק"ח) דבפרט זה דלא סגי ברוב בכל קן אלא בעינן כולו עבות, אבל לענין אורך ההדס ודאי פליגי הראב"ד והרא"ש על שיטת הגאונים דסגי ברובו עבות, [ועי' במאמר סוף סק"ה שנתקשה בד' הב"י].

⁹⁹ גמ' ל"ב ב', טושו"ע תרמ"ו ס"א.

ואפי' אם נתייבשו עד שנפרכים בציפורן, אם עדיין ירוקים הם¹⁰², כשר¹⁰³.

יח. הדס שיבשו רוב עליו, ונשתירו שלשת העלים שבראשו לחים, כשר¹⁰⁴.

יט. יבשו העלים שבראשו ושאר עלי ההדס לחים, כשר¹⁰⁵.

נקטם ראשו

כ. הדס שנקטם ראש עצו, ואין קטימתו ניכרת מחמת שחופים אותו העלים שבראשו, כשר¹⁰⁶, ויש פוסלים¹⁰⁷, וטוב להחמיר במקום

---

¹⁰⁰ מתני' ל"ב ב', וכפי' הב"י דלד' הרא"ש והטור קאי על יבשות העלין. ואופן חישוב הרוכ, אם העלים שברוב אורך שיעורו יבשו, ודאי פסול, ואם יבשו רוב הקינין או רוב העלין, ג"כ יש לפסלו וכמבואר בחזו"א סי' קמ"ו סק"א – סק"ו לענין נשרו וה"ה בזה.

¹⁰¹ גמ' ל"א א', טושו"ע שם.

¹⁰² ועי' במאירי במגן אבות סי' קע"ג ששיעור פריכה בצפורן עם שיעור כליון הירקות אחד הוא, או שמא אף קודם שילבין לגמרי נפרך הוא בצפורן, ובמג"א סק"ו בשם המשאת בנימין סי' י"ז משמע דנקט שקודם הוא נפרך בצפורן, וכמש"כ הפמ"ג בא"א שם, וכ"ה ד' הגר"א בהערה הבאה.

¹⁰³ שו"ע תרמ"ו ס"ז. וכ' הגר"א בביאורו דהכא אף להרמ"א שהיקל לגבי לולב עד שיהא נפרך בצפורן, לגבי הדס אין חושש להחמיר כשיטה זו, ואינו נפסל אלא בהלבינו פניו. ע"כ. ומ"מ המחמיר לחוש אף לשיטת התוס' שפסלו בנפרך בצפורן, תבא עליו ברכה.

¹⁰⁴ גמ' ל"ג א' וכפי' רש"י, הרי"צ גיאת, הרמב"ם פ"ז ה"ח [לפי פי' ר"א מן ההר ורבינו מנוח פ"ח ה"ה] דסגי בשלשת העלין שבראשו של כל בד ובד, וכ"פ השו"ע בדעה ראשונה שהיא הסתם, ואמנם הביא השו"ע ד"א דסגי כשהעלה שהוא מורכב על שניהם לח, והיא שיטת הרא"ש סי' י', מ"מ הלכה כסתם, וכמ"ש כאן בכה"ח ס"ק ג"ן, וכ"כ המשנ"ב ס"ק כ"ו דהלכה כדעה הראשונה.

¹⁰⁵ טור ושו"ע תרמ"ו ס"י, וכפי' שפי' מרן בב"י דקאי על יבשות העלין, וביאור שיטתו ויישוב קושיות הב"ח עי' בספר פרי עץ הדר בביאורים, וכן מפורש בראב"ד (סי' מ"ט) דכיון דאם נקטמו העלין שבראשו אינו פוסל כ"ש אם יבשו דלא פסלי, דאי בעי שקיל להו, וכ"ד הרמב"ן (סי' ס"ג) מטעם דאם מיעוט הלח שבראשו מציל על רובו היבש, כ"ש רובו הלח יציל על מיעוט עלין היבשים שבראשו.

¹⁰⁶ שו"ע תרמ"ו ס"י בדעת הסתם, והטעם משום דהדס עליו חופין את עצו ואין קטימת הראש ניכרת בו.

¹⁰⁷ כן שיטת הראב"ד וסיעתו והובא בשו"ע בשם יש פוסלין.

כא. נקטם ראש עיצו וקטימתו ניכרת, כגון שהעץ גבוה מן העלים שבראשו, או שנשרו העלים שבראשו, ויש אומרים אפי' עלה אחד מן השלשה שבראשו, פסול¹¹⁰, אך יש לו תקנה ע"י שיקטום העץ עד לקן שתחתיו¹¹¹, ויש מכשירין בכל ענין¹¹².
 כב. שיעור הקטימה הפוסלת י"א שאפי' בכל שהוא¹¹³, וי"א שאינו פוסל אלא בנקטם רוב ראשו¹¹⁴.
 כג. נקטמו ראשי העלים שבראשו, אין זה נקטם ראשו, וכשר לכו"ע¹¹⁵.

ענפים היוצאים בצירי ההדס

כד. הדס שיוצאים ענפים קטנים בין העלים או בין הקנין¹¹⁶ אם אותם הענפים אינם משולשים יש להחמיר לקטמם¹¹⁷, ואם הם

¹⁰⁸ כ"כ הרמ"א בהגה, וכן היא דעת השו"ע שהביא דעה זו בשם י"א, שכוונתו לחוש לכתחילה לדעה זו כמש"כ רבינו השתילי זיתים בהקדמתו מד' הפוסקים, ולכן גם כאן העלה הגהה זו.

¹⁰⁹ כמבואר בראב"ד סי' י"ח.

¹¹⁰ הבית דוד סי' ת"נ כ' לפסול כשמקצת ראשו ערום בלא עלין וקטימתו ניכרת להדיא, והפני"ל ד' ב', הפמ"ג א"א ז' ומשב"ז י"ב, בכור"י ס"ק כ"ב, שער הציון אות ל"ב, הוסיפו לפסול אף בנשר עלה אחד בראשו.

¹¹¹ בכור"י ס"ק כ', והובא בשעה"צ אות ל"ב.

¹¹² חזו"א סי' קמ"ו סק"ל.

¹¹³ כ"כ בבה"ל תרמ"ה ס"ו ד"ה פסול.

¹¹⁴ כמבואר בראב"ד סי' נ"ב, וכנ"ל בהערה הקודמת.

¹¹⁵ ב"י ורמ"א תרמ"ו ס"י.

¹¹⁶ כן מבואר בח"א כלל ק"נ ס"ח, קיצוש"ע סי' קל"ו ס"ד, ומשנ"ב ס"ק ל"ג, ואמנם ד' הגרש"ק בס' החיים תרמ"ו ענף ח' והובא בחיים וברכה אות ס"א, והחזו"א קמ"ו ס"ק ל"א דאין פוסל אלא כשהוא בין העלין דבכה"ג לא הוי עבות, אך עי' בביאורים סי' ... שהוכחנו מד' הראשונים כד' הח"א והמשנ"ב.

¹¹⁷ כמבואר בריטב"א ובר"ן דבכה"ג לכו"ע הוי הפסקה, ולא נחלקו ר"ט ור"ע אלא כשקטמן, וכתב המחזה"ש רס"י תרמ"ו דבזה לא מצינו שנחלקו עליהם הראשונים, והסכימו לדבריו הביכור"י ס"ק"ב, והגרש"ק בס' החיים שם, וכך פסקו החיי אדם כלל ק"נ, והמשנ"ב ס"ק ל"ג, אמנם כבר הביא בשעה"צ שם אות ל"ו את ד' הקרב"נ על הרא"ש אות ש' ות' דלד' הרא"ש שדחה פירוש הראב"ד ובעה"מ ס"ל דאין בהם פסול, וע"ז אנו סומכין שאין נזהרין לקטמן, והשעה"צ סייע דבריו מדלא העלה דין זה בשו"ע, גם החזו"א סי' קמ"ו ס"ק ל"א כתב דלד' רוב

עלים גדולים ורחבים

כו. בבה"ג ובהלכות פסוקות לרב יהודאי גאון כתוב שהדס שעליו גדולים ורחבים זהו הדס שוטה הפסול ללולב¹²¹, ואף אינו ראוי לתוספת ההדסים לנוי מצוה¹²², ואע"פ שלא נזכרו דבריו בראשונים ובפוסקים, מכל מקום כתבו אחרונים לחוש לדבריו שהם דברי קבלה¹²³.

הפוסקים אין מקור לדין זה, ומ"מ הסכים שיש לחוש למעשה לד' הר"ן, אך כתב דבמקום שיש חשש שיחתוך את ההדס בחתיכת הענפים יש לסמוך ע"ד הקרב"נ שהעיד שהמנהג שלא להקפיד על זה.

¹¹⁸ כ"כ בביאורים סי'..... בביאור ד' הריטב"א והר"ן הנ"ל דדווקא כשאינם עבות יש לקטמם. [ואילו כשהם עבות אדרבא יתכן שפוגם בהידורו אם יקטמם, עיי"ש].

¹¹⁹ כן ד' הרא"ה בחידושי דאף כשהם עבות הוה הפסקה, וכ"מ מסתימת מהריק"ש שכתב דטוב להסיר הבדין והפארות היוצאין מצידי ההדס, והובא בשתילי זיתים ס"ק כ"א, וכ"ה בח"א, וקיצושו"ע, ולא חילקו בין עבות לאינם עבות.
¹²⁰ שעה"צ אות ל"ו.

¹²¹ וכן הובא בהל' הריצ"ג, בסידור רש"י, ובמחזור ויטרי, [ויש לזה סעד בדברי כמה מן הראשונים שפירשו לשון "שוטה" בעלמא דהיינו רחב, שכ"כ בפי' רב האי גאון לעוקצין פ"ג מ"ד, ערוך ערך לוף, פיה"מ להרמב"ם שביעית פ"ט מ"א, פי' הר"י בן מלכי צדק פ"ב מ"ה, כמובא כ"ז בדברי הגר"י פערלא בקובץ המועדים מוריה, ובספר ארבעת המינים השלם עמ' רמ"ה], ופי' האחרונים דקאי אף בהדס דקיימי תלתא תלתא בקינא, כ"ה בס' עליות אליהו, שו"ת דבר משה (תאומים סי' י"ז), דעת תורה למהרש"ם, הגהות הרא"ש טרויב לבה"ג, האבן האזל, הגר"פ שם, חיים וברכה אות נ"ה, ועוד, [אמנם המרומי שדה י"ב ב' פי' דקאי אהדס שאינו תלתא בחד קינא ומחמת כן עליו גדולים ורחבים].

¹²² וזהו מש"כ בה"ג דפסול להושענא בין לחודיה בין בהדי אסא אחרינא, וכבר עמד בהגהות הרא"ש טרויב שם ובמרומי שדה דלפי המבואר בבה"ג ניחא קו' הרא"ש סי' י"ד בשם רב פלטיא גאון על שיטת הבה"ג דפסל הדס שוטה לתוספת והרי אנו רואים שגדלים בערוגה אחת ושויין במראה ובקומה זה יוצאין עליו עבות וזה אין יוצאין עליו עבות, ולפי דברי הבה"ג שלפנינו לא אמר כן הבה"ג אלא בהאי הדס דרברבן ופתיין טרפיה שהוא באמת מינא אחרינא, ואדרבא משמע בהדיא בדברי הבה"ג דהדס דתרי וחד אע"ג דפסול למצוה מ"מ כשר לתוספת בהדי אסא אחרינא. [ובזה נתיישב מנהג תימן להוסיף מהדס שאינו עבות, אליבא דכו"ע, דלא אמר בה"ג לפסול לתוספת אלא הדס שוטה דרברבן ופתיין טרפיה ולא הדס שאינו עבות].

¹²³ הגהות הרא"ש טרויב לבה"ג, שו"ת דבר משה הנ"ל, והובאו בשדי חמד מערכת הל' סי' קמ"א אות מ"ד, אלף למגן סי' תרמ"ו, חיים וברכה אות נ"ה.

פסולי ההדס בשאר ימי חול המועד

כח. כל פסולי ההדס משום מומין שאינם "הדר" הרי הם כשרים לשאר ימי חול המועד¹²⁶, אולם הדס שוטה¹²⁷ או שאינו עבות כהלכתו¹²⁸ פסול אף בשאר ימי חול המועד שהרי הוא כמין אחר.

כט. היה ההדס עבות מתחילתו ונשרו עליו י"א שפסול כל שבעה משום שהדס שאינו עבות אין שמו עליו והרי הוא כהדס שאינו

¹²⁴ כ"כ בהגהות הרא"ש טרויב על הבה"ג, והביאו בהגהות מנחת פתים, ויסוד הדברים במהרי"ו ומהרי"ל שהביאו הפוסקים ביו"ד סי' ל"ה ס"ג די"א שעלה הדס הוא כצפורן של אגודל, וי"א כפרק אמצעי של אגודל, ובפר"ח שם שיעור נוסף לחומרא כשני צפורן אגודל, ומבואר בתבו"ש שם דהיינו שיעור אורך ורוחב צפורן ואורך ורוחב פרק אמצעי עיי"ש, ומה שחשש הרא"ש טרויב רק ליותר מפרק אמצעי נראה שזה משום ההדסים בינונים שבימינו שעליהם גדולים מצפורן אגודל, כמתבאר מד' מהרש"ם בדעת תורה ליו"ד וס' תורת זבח למהרד"ח המובא בזבחי צדק וכה"ח יו"ד שם, וכ"ה בס' ארבעת המינים השלם עמ' קס"ט, ודלא כס' אלף למגן שכ' לחוש אף ביותר מצפורן אגודל. [נועי' ס' ארחות רבינו ח"ב עמ' רמ"ז דהחזו"א והגרי"ז והקה"י נהגו ליטול למצוה "הדס תימני" שעליו גדולים ורחבים יותר מן ההדס הצפתי].

¹²⁵ מהרש"ם דעת תורה יו"ד סי' ל"ה.

¹²⁶ ראה מה שצויין בזה בהל' לולב הערה צ"ד.

¹²⁷ כן כתבו הראב"ד הל' לולב (סי' ז') הרמב"ן הל' לולב (סי' ט"ז), הרא"ה הריטב"א והר"ן במתני' דר"פ לולב הגזול, מכתם ל"ב ב', המאירי במגן אבות (סי' ב'), אוהל מועד, ארחות חיים בשם בעל ההשלמה, הובא בב"י סוסי' תרמ"ו, רבינו ירוחם, הביאו הב"י תרמ"ט ס"ו.

¹²⁸ והיינו דלמאי דקי"ל דלעיכובא בעינן עבות ברובו כל שאינו עבות ברובו ה"ז פסול כל שבעה, וה"ה להראשונים דבעינן עבות בכלול לעיכובא, דכל שאין כולו עבות פסול כל שבעה, כן מוכח בדברי הראשונים הנ"ל ודלא כחידוש שו"ת הלק"ט ח"ב סי' רכ"א שכל שיש בו קיני עבות אע"פ שאינו עבות ברובו כשר בשאר ימים.

הלכות ערבה

מהותה

ל. ערבי נחל שאמרה תורה הוא מין ידוע הנקרא ערבי נחל, מפני שרוב מין זה גדל על הנחלים, אבל גם הגדל במדבר או בהרים, כשר¹³¹ אף לכתחילה¹³², וכן מנהג העולם¹³³.

סימני הערבה

לא. חכמים ז"ל נתנו שלשה סימני היכר לערבה, ואלו הם, קנה שלה אדום, 'עלה שלה משוך כנחל', כלומר שהוא ארוך וצר, ו'פיה חלק', כלומר שסיומת העלים חלקה ללא פגימות.

לב. מין שקנהו ירוק, וע"י שמכה בו השמש נעשה אדום הרי זה ממין ערבה הכשרה¹³⁴.

לג. שלשת סימנים אלו מעכבין בכשרות הערבה שאם חסר בה אחד מסימנים אלו, פסולה¹³⁵, ולכן מין ערבה שאין קנה שלה נעשה אדום אף ע"י השמש, אין יוצאים בה ידי חובה¹³⁶.

---

¹²⁹ הריטב"א במתני' ד"ה נפרצו דאם נשרו מקצת עלין פסול לפי שאין שמו עליו, וזה לשיטתו דבעינן כולו עבות וה"ה לדידן בנשרו ברוב אורך שיעורו, וכ"כ הח"א כלל ק"ג ס"ג, שו"ע הגר"ז תרמ"ט סכ"ב.

¹³⁰ כ"כ השעה"צ סי' תרמ"ז ס"ק י"א שכן משמע מד' הה"מ בד' הרמב"ם שכל הפסולים שהזכיר בפ"ח כשרים כל שבעה, והרי הרמב"ם כלל שם גם פסול נשרו רוב עליו בהדס, נויש להעיר על דבריו דהרמב"ם בהל' ה' לא הזכיר נשרו עליו לפסולא אלא כתב מהו הכשרו לעיכובא], וכ"כ בשו"ת פני יהושע או"ח סי' ג' להוכיח מד' הרמב"ם שכתב דין נשרו עליו בפ"ח שבו הזכיר פסולין מחמת מומין ולא בפ"ז ששם כתב המינין הכשרים, וכן משמע בלבוש סי' תרמ"ו ס"ד.

¹³¹ רמב"ם פ"ז ה"ג, ושו"ע תרמ"ז ס"א.

¹³² הרא"ש סי' י"ג שכן מנהג רבותיו ושכ"מ ברמב"ם פ"ז ה"ג, וכ"כ הטור כאן שד' הרא"ש והרמב"ם להכשיר לכתחילה, וכן דקדק בפי' ר"א מן ההר מד' הרמב"ם, וכ"כ השתילי זיתים סק"ג, ושלחן גבוה סק"ב, בדעת מרן השו"ע, וכן פסקו הט"ז סק"ב, א"ר, משנ"ב סק"ג.

¹³³ הרא"ש סי' י"ג. ומכל מקום נראה כי כשיש לפניו ערבות הגדלים על הנחל עדיף ליקח מהם שיוצא בכך ידי רש"י והראשונים שהצריכו גדל על הנחל.

¹³⁴ ב"י, הובא ברמ"א תרמ"ז ס"א, ושתילי זיתים סק"ב.

פגימות קטנות עד מאוד¹³⁷, ונקראת בלשון הגמרא 'חילפא גילא', וזו היא הערבה המצויה בידינו כיום¹³⁸.

מספר בדי הערבה

לה. דרשו חכמים (סוכה ל"ב ב') ערבי נחל שתים, ודרשה זו ממשמעות ערבי בלשון רבים, ומיעוט רבים¹³⁹, מכאן שצריך שני בדי ערבה למצוה¹⁴⁰.

אורך בד הערבה

לו. אורך בד הערבה הוא, לכתחילה 30 ס"מ, בדיעבד די ב - 25 ס"מ¹⁴¹.

---

¹³⁵ כ"כ במחזור ויטרי סי' שס"ו ערבה שאין בה ג' סימנים הללו אינה ערבה ופסולה ללולב, וכו', שמעינן מהכא שצריך להחמיר בדבר לפסול כל ערבה שאין לה ג' סימנים הללו, וכן משמע מד' מרן הב"י שכתב דאי לאו דאדום מחמת השמש מיקרי אדום לא משכחת לה ערבה כשרה לדידן, ומשמע אע"פ שיש לה שני סימנים, וכ"כ הלבוש דכשיש לה 'כל' הסימנים הללו היא כשרה, וכ"כ הפמ"ג משב"ז סק"א בשם הב"ח והלבוש, וכ"ה בביכור"י סק"א.

¹³⁶ אך יש להעיר דמן הסתם כוונת הב"י שנעשה אדום ע"י השמש היינו צבע 'חום' שזה מה שנעשה ע"י השמש ולא אדום ממש, וכבר מצינו בדברי רס"ג בסידורו והובא באבודרהם ועוד ראשונים, שיהיה פני הלולב שהוא הצד 'האדום' כנגד פני המתפלל, וכן הב"י סי' תרמ"ה מכנה הקליפה שמצד פני הלולב 'דבר אדום', ועינינו הרואות שהוא צבע 'חום', וראה עוד ברש"י פ' ויצא ל' ל"ב, שחום דומה לאדום.

¹³⁷ כן פירש הרמב"ם דברי הגמ' דומה למגל כשרה דהיינו שפגימותיה קטנות עד מאוד, ודומה למסר פסולה היינו שפגימותיה גסות, וכן פירשו הר"י מלוניל, הארחות חיים, הכל בו, המאירי, וס' צרור החיים, וכך פסק בשו"ע תרמ"ז ס"א. [אמנם רש"י פירש דדומה למגל היינו שפגימותיה כולן נוטות ועקומות כלפי בית יד שלה, ודומה למסר היינו שפגימותיה הולכות נכחן שיש להם שני עוקצין כפגימות סכין].

¹³⁸ כ"כ הלבוש ועטרת צבי, וכן בימינו הערבות שבא"י יש להם פגימות דקות, [והם נוטות ועקומות ולכן כשרות אף לד' רש"י], והערבות מזן "מוצא" פגימותיהן דקות עד מאוד, והערבות מנחל הירקון פגימותיהן גסות יותר וגם אותם הכשיר החזו"א זיע"א כמובא בס' ארחות רבינו ח"ב עמ' רנ"ג.

¹³⁹ עי' רבינו ירוחם.

¹⁴⁰ דרשת ר' ישמעאל בברייתא, וכותיה פסקו הרמב"ם פ"ז ה"ז, הריצ"ג בשם רב שר שלום גאון, וכ' הה"מ שכן דעת כל הגאונים, וכ"פ הרא"ש הטור ושו"ע סי' תרנ"א ס"א.

¹⁴¹ ראה מה שצוין בענין זה בהל' לולב. [לשיעור הקטן, לכתחילה 24 ס"מ, בדיעבד 20 ס"מ].

ערבה יבשה

לח. ערבה שיבשו רוב עליה, פסולה, כמשו רוב עליה, כשרה¹⁴⁴.

לט. ואיזו היא יבשה שתכלה כל מראה ירקות שבהם עד שילבינו פניהם, ואפילו נתייבשו עד שנפרכים בצפורן, אם עדיין ירוקים הם, כשר¹⁴⁵.

מ. מי שאינו בקי בשיעור זה של כליון הירקות, ישרה את הערבה יום או יומים במים, ואם יחזרו ללחותם לכמות שהיו במשמושם ובמראיהם, כשרה¹⁴⁶.

מא. יבשו רוב העלים ונשתיירו שלשה עלים לחים בראשה, עיין בהערה¹⁴⁷.

מב. יבשה רוב שדרת הערבה, או ראש השדרה, כשר, ויש פוסלים¹⁴⁸.

¹⁴² משנ"ב סי' תר"נ סק"א מדברי הריטב"א כ"ט ב'.

¹⁴³ כ"כ החזו"א סי' קמ"ו סק"ח לגבי הדס, ומדבריו שם סק"ד נראה שהדס וערבה שוין לדין חיפוי העץ בעלין. אלא שכ"ז הוא כשנחתך העץ סמוך לשרשו אבל אם היה הבד ארוך ונחתך בין העלים, באופן זה מצטרף העץ שתחתיו לשיעור, ואותו מקום חשוב כנשרו עליה. חזו"א שם.

¹⁴⁴ מתני' ל"ג ב', וכבר פירש מרן הב"י לגבי הדס דקאי על יבשות העלין וה"ה לגבי ערבה. והיינו ברוב עלין כמפורש בראב"ד סי' מ"ז דיבשות דהדס וערבה ואתרוג היינו ברוב, ועי' בשעה"צ תרמ"ז סק"ו שלמד כן מדין נשרו, אך להאמור הדין מפורש בראב"ד גם לגבי יבשו. ואופן חישוב הרוב הוא כמבואר להלן בדין נשרו רוב עליה.

¹⁴⁵ הראב"ד סי' נ"ט, והביאו הביכור"י תרמ"ז סק"ד.

¹⁴⁶ הראב"ד סי' ס"א כתב כן לענין הדס, אך במאירי במגן אבות סי' קע"ב מבואר שדברי הראב"ד אמורים אף לגבי ערבה.

¹⁴⁷ הנה מסתימת הפוסקים בזה משמע דלא נאמר דין זה דנשתיירו שלשה בדי עלין לחין אלא לגבי הדס ולא לגבי ערבה, אמנם עי' ברמב"ם פ"ז ה"ח שמשמע בהדיא דאף בערבה הדין כן, וכ"נ מד' הראב"ד סי' מ"ז, וכן מוכח בד' הראב"ד סי' מ"ג שכתב כן אף לענין לולב, וא"כ כ"ש לענין ערבה דמהני, והמאירי במגן אבות סי' קס"א נסתפק בזה אם גם לגבי ערבה ראוי לומר כן, או שמא דוקא בהדס שהדרו בעבותו. וצ"ע.

¹⁴⁸ ראה מה שצוין בזה בהל' הדס סעיף ל'.

מג. ערבה שנשרו העלים שברוב אורך שיעורה¹⁴⁹, פסולה¹⁵⁰.
 מד. וכתבו הפוסקים שצריך ליזהר בזה מאוד שמצוי שנושרים העלים
 על ידי תחיבת הערבה לתוך אגד הלולב או על ידי נענוע¹⁵¹.
 מה. ערבה שארוכה משיעור שלשה טפחים ונשרו העלים שברוב
 השלשה טפחים, ובצירוף אורכה יש רוב שלא נשרו, כשרה¹⁵².
 מו. נשרו מקצת עליה, כשרה¹⁵³. י"א שאין ערבה זו כשרה
 לכתחילה¹⁵⁴, וי"א שאף לכתחילה כשרה¹⁵⁵, וכיון שערבות
 מצויות טוב לחוש בזה לכתחילה¹⁵⁶, ולדברי הכל הידור מצוה
 בערבה שלא נשרו עליה כלל¹⁵⁷.

¹⁴⁹ חזו"א סי' קמ"ו סק"א – ד'. ואם נשרו רוב מספר עליה אך ברוב שיעורה עליה קיימים, נראה שהוא בכלל הספק בחזו"א שם לענין הדס.

¹⁵⁰ במתני' ל"ג ב' תנן נפרצו עליה פסולה ופי' הרא"ש סי' י"ג דנפרצו דהדס וערבה היינו נשרו בין לפי' רש"י בין לפי' ר"י, והראב"ד סי' מ"ו הביא גירסת הספרים דגרסי נפרטו במקום נפרצו, דהיינו נשרו, וכ"פ הטור והשו"ע תרמ"ז ס"ב.

¹⁵¹ מג"א סק"א, והובא באחרונים, ומשנ"ב סק"ח.

¹⁵² בכור"י סק"ו. ויל"ע לד' הפמ"ג שהסתפק גבי הדס אם צריך שיהיה העבות במקום אחד אם גם לגבי ערבה ס"ל כן או שמא דווקא גבי הדס דבעינן עבות נסתפק לומר כן.

¹⁵³ מתני' ל"ג ב'.

¹⁵⁴ כ"כ המג"א תרמ"ז סק"ג לדקדק לשון מתני' כשרה משמע דייעבד, והובא בשתילי זיתים סק"ז, וכוונת המג"א לכאן לגמ' ריש חולין דדייקינן ושחיטתן כשרה דייעבד, וכן מבואר בתוס' יבמות ק"ב א' (ד"ה ה"ה דאפילו), [ועי' גם תוס' גיטין פ"ח א' ד"ה וכך היו ובמהרש"א שם], וכיוצא בפי' הגר"א סי' תרמ"ה ס"א מש"כ הרמ"א מצוה מן המובחר בלולב שלא נפרדו עליו, דכשר בדיעבד דוקא משמע, ועי' בדמשק אליעזר שם שעמד בדבריו. וע"ע בשד"ח מערכת הכ' כלל כ"ט מש"כ בכל זה. וכתב הבכור"י סק"ט דלפי"ז אפי' נשר עלה אחד לא יטלנה לכתחילה.

¹⁵⁵ הא"ר השיג על דברי המג"א דמתני' קתני לה בהדי של בעל דכשרה לכתחילה, עוד כ' דלד' היראים המובא במרדכי דנקטם ראשו בהדס פסול היינו רק לכתחילה, ובדיעבד כשר, א"כ כשר היינו לכתחילה, והובא באחרונים, ומשנ"ב סק"ק י"א, וכ"כ בשו"ת גבעת שאול סי' ע"ו המובא להלן הערה מ"ב.

¹⁵⁶ מחה"ש, שו"ע הגר"ז ס"ה, משנ"ב סק"ק י"א.

¹⁵⁷ כ"כ הראב"ד סי' ס"ה דאף הפגומים הכשרים ביום ראשון ה"מ היכא דלא משכח שלימים אבל היכא דמשכח שלימים מצוה בשלימים משום זה א-לי ואנוהו, ואמרינן נמי הידור מצוה עד שלישי במצוה ואם אמרו להדור מצוה עד שלישי, כ"ש בין פגום לשלם. עכ"ל. ומבואר שהוא עדיף מהידור בעלמא.

בזה¹⁵⁹, אבל הלכה כדעה ראשונה¹⁶⁰.

מח. נקטם העלה או העלים שבראשה אין זה נקטם ראשה, וכשרה¹⁶¹.

מט. ומכאן נלמד דמה שיש נוהגין להדר אחר 'לבלוב' בראש הערבה אינו מן הדין, שהרי אף אם נשר העלה שבראשה כשרה, ואין זה אלא להידור בעלמא¹⁶².

פסולי הערבה בשאר ימי חול המועד

נ. כל פסולי הערבה משום מומין שאינם "הדר" הרי הם כשרים בשאר ימי חול המועד¹⁶³, אולם הצפצפה פסולה כל שבעה שאינה מין ערבה הכשרה¹⁶⁴.

¹⁵⁸ כן דעת הרמב"ן הל' לולב סי' כ"ט דדוקא בהדס מכשרינן בנקטם ראשו משום שעליו חופין את קטימתו, והובא במ"מ ובב"י כאן, וכן שיטת הרי"ד שהובא בר"ן וברא"ש, וכ"ה לטעם א' שכתב רבינו מנוח.

¹⁵⁹ וטעמו משום שמפרש הטעם להכשר ההדס כשאר טעמים שהובאו בהל' הדס הערה נ"ה, וכן מפורש בספר המכתם והובא בארח"ח וכל בו, וכ"כ רבינו ירוחם.

¹⁶⁰ בשו"ע הביא מרן דעה ראשונה בסתם, ונקטינן כהסתם כפי הכלל המסור בדינו מגדולי הפוסקים, וכמש"כ כאן השכ"ג, שלחן גבוה סק"ז, וכה"ח ס"ק כ"א. [ונשמע מכאן דלא כהפמ"ג בפתיחה ובכ"מ שאין כלל זה אמור במקום שהביא השו"ע דעה החולקת בשם אומרה, שהרי כאן כתב השו"ע והרמב"ם מכשיר בנקטם ראשה, ואפ"ה כתבו דקי"ל כהסתם]. וזה דלא כא"ר והפמ"ג שסמכו לברך באין לו אחר, ונחלק עליהם הבכור"י (סק"ז) וכתב דביום ראשון לא יברך ובשאר ימים יברך, ברם לדידן אף בשאר ימים לא יברך, וכ"נ ד' המשנ"ב שהביא הכרעה כדעה ראשונה, ולא חילק בין יום ראשון לשאר ימים, וכן דקדק בכה"ח מד' הח"א והגר"ז שלא הביאו ד' הרמב"ם כלל.

¹⁶¹ ראה מה שהובא בזה בהל' הדס הערה ס"ד, ובנוסף לזה הביא בחיים וברכה אות רמ"ו תשו' גבעת שאול סי' ע"ו שערבה שנשר ממנה עלה העליון הרי היא כשרה לכתחילה.

¹⁶² וטעם הידור זה כ' בחיים וברכה שם עפ"י שיטת העיטור (צ"א ע"ג), והריא"ז, דערבה שנשרו רוב עליה ונשתיר עלה אחד בראשה, כשרה, ולסברתו י"ל דהכל תלוי בראשה, ואם נשר העלה בראשה פסולה, עכ"ד. עוד י"ל דחוששים לשיטת המאירי וכ"נ ברש"י דנקטם ראשה היינו העלה שבראשה. ויש אומרים שטעם הידור זה כדי שנדע בודאי שלא נקטם ראש העץ. ובארחות רבינו (עמ' רנ"ג) כתב שהקה"י זיע"א לא היה מהדר אחר לבלוב. ועי' מה שהובא משמיה דהגר"ז אויערבאך זצ"ל בהליכות שלמה פ"י סי"ד ובדבר הלכה שם, שאע"פ שעפ"י מומחים אם אין לבלוב הוא מפני שנשר, ובנשירתו נושר ממנו גם שרשו, המכונה קדקוד הצמיחה אשר אולי נדון כגוף הבד ולא כעלה גרידא, מ"מ כיון שכך הוא דרך גידולו שבסוף צמיחתו נופל מן הבד, אין זה חשוב כנקטם.

הדר הוא, וכשרה בשאר ימים¹⁶⁶, וכן נראית דעת מרן השלחן
ערוך¹⁶⁷.

החלפת הערבה בימי חול המועד
נב. הידור מצוה להחליף את הערבה בכל יום מימי חול המועד
בערבה חדשה¹⁶⁸, וכן נהגו בכמה קהילות ישראל¹⁶⁹, ויש שלא
נהגו בכך¹⁷⁰.

הלכות אתרוג

מהותו

-
- ¹⁶³ ראה מה שצוין בהל' לולב הערה צ"ד.
- ¹⁶⁴ כמו שפירשו כל הראשונים שצוינו שם. וכ"ה בב"י סי' תרמ"ט, שתילי זיתים שם ס"ק כ"ח.
- ¹⁶⁵ כן שיטת הרמב"ן הל' לולב סי' י"ז, והריטב"א, וכן פסקו הח"א כלל ק"נ ס"ג, שו"ע הגר"ז סכ"ב.
- ¹⁶⁶ כן מתבאר ד' רש"י כ"ט ב' דנפרצו עליו משום הדר הוא, והרי רש"י מפרש נפרצו אף בלולב דהיינו נשרו ואינם מחוברין בשדרה אלא ע"י אגודה, וא"כ ה"ה לנשרו בערבה שפסולו משום הדר הוא, וכן הביא בשעה"צ מרבינו מנוח פ"ח ה"ו, והוסיף לדקדק כן בדברי הרמב"ם לפי מה שפי' הה"מ דכל אלו הפסולים וכו' כשרים כל שבעה, היינו כל הפסולים שהוזכרו בפ"ח, [אכן דיוק זה צ"ע שהרי באמת לא הזכיר הרמב"ם פסול נשרו עליו בערבה בפרק זה כלל].
- ¹⁶⁷ כן נראה מסתימת דבריו בסי' תרמ"ט ס"ה, ובד' השו"ע דיוק זה א"ש שהרי הזכיר פסול נשרו בסי' תרמ"ז ס"ב.
- ¹⁶⁸ רמ"א סי' תרנ"ד בדרכי משה ובהגה, והעלהו בשתילי זיתים.
- ¹⁶⁹ מנהג זה הובא ברמ"א שם, וכן בלקט יושר (עמ' קמ"ז) שכן נהג בעל תה"ד.
- ¹⁷⁰ עי' בב"י סי' תרנ"ד שהביא דברי היראים סוף מצוה תכ"ב שכתב מנהג טוב וכשר לתת הלולב והערבה במים כדי שלא ייבשו. ומבואר שלא נהגו להחליף הערבה בכל יום, גם בליקוטי חבר בן חיים כ' שהחת"ס זיע"א לא נהג להחליף, וכן בקהילות תימן שנהגו להוסיף הדסים לא נהגו להחליף הערבות, כי באמת ע"י אגודה זו נשמרות הערבות בלחותן כשכורכם במטלית לחה כפי המנהג. וראה בס' כשרות ארבעת המינים שהביא מן החדש מס' טעמי המצוות להרדב"ז שכתב שהערבה הוא כנגד הס"מ וכו' ומש"ה אינו נוהג להחליף הערבה כל שבעה דכמשה עדיף טפי.

מצוה מן המובחר

נד. למצוה מן המובחר נהגו לחזר אחר אתרוג גדול¹⁷³, שיהא זקוף ומשופע לצד ראשו כדמות לב, ושצבעו צהוב¹⁷⁴.

אתרוג המורכב

נה. אתרוג המורכב בלימון או במין אחר, הסכימו רוב הפוסקים שהוא פסול מן התורה, ואפילו בשעת הדחק, אין ליטלו¹⁷⁵. ואף אתרוג שהוא ספק מורכב, פסול הוא למצוה¹⁷⁶.

נו. ולכן כתבו הפוסקים שאין ליטול אלא אתרוגים שיש מסורת עליהם המקובלת מדור דור על האתרוגים שהם בחזקת כשרות¹⁷⁷, וכיון שזכינו למסורת נאמנה מדור דור על האתרוג התימני שאינו מורכב, וגם כל הסימנים שאמרו חז"ל על האתרוג

---

¹⁷¹ דרשת רבי אבהו בגמ' סוכה ל"ה א', ואמנם בגמ' שם דרשות נוספות אך הטור תפס דרשא זו, וכ"ה ברבינו מנוח רפ"ז, ואפשר משום שסתמה כן הגמ' ל"א ב'.

¹⁷² רש"י ל"א ב' ד"ה הדר. [ונכבר עמד בתשו' הרמ"א סי' קי"ז שסימנים אלו שדרשו חז"ל כולם ישנם גם בלימון ובתפוז, וע"כ צ"ל כמש"כ הרמב"ם בהקדמה לפיה"מ שאנו מקובלים מסיני במינים אלו וחז"ל רק פירשו היכן הם רמוזים במקרא. וכ"כ הריטב"א סוכה ל"ה א'].
¹⁷³ מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תמ"ו, כל הרבנים שליט"א.

¹⁷⁴ מהר"י צובירי זצ"ל שם, וראה להלן בענין 'מראה האתרוג' מקורות שצבע האתרוג הראוי הוא בצבע צהוב.

¹⁷⁵ הטעמים לפסול אתרוג המורכב בקצרה: א) על ידי ההרכבה בטל ממנו שם אתרוג והרי הוא מין אחר והמצוה ליטול מין האתרוג בדוקא. ב) כיון שאינו דומה לגמרי לאתרוג הרי זה 'נדמה' ופסול. ג) משום שנאמר אתרוג, שיהיה כולו מין אתרוג ולא מקצת אתרוג. ד) משום שנעבדה בו עבירה בהרכבה, ודבר שנעבדה בו עבירה מאוס לגבוה. ה) משום חסר, שחלק המין האחר שבאתרוג המורכב חסר הוא במין האתרוג. ו) משום שחלק המין האחר מחסרו משיעור כביצה. כל מקורות הפוסקים בענין זה עי' בהרחבה בספר פרי עץ הדר.

¹⁷⁶ כן מתבאר בדברי רוב האחרונים בתשובותיהם, וכ"כ בתשו' חכם צבי סי' קס"א, ובשו"ת דבר משה (תאומים) סי' י"ז, וכן מבואר בבכור"י תרמ"ח ס"ק נ"ג, משנ"ב תרמ"ח ס"ק מ"ה, חיים וברכה אות קע"ג, ודלא כשו"ת שואל ומשיב רביעאה ח"ב סי' קכ"ו.

¹⁷⁷ שו"ת חת"ס או"ח סי' ר"ז, ומשנ"ב תרמ"ח ס"ק ס"ה.

לקנות אלא ממי שיש לו כתב הכשר ע"י רב מוסמך, והמוכר
ירא שמים ונאמן שלא החליפם באחרים.¹⁷⁹

שיעור האתרוג

נז. שיעור האתרוג, למטה כביצה בינונית, ובפחות מזה פסול¹⁸⁰ אף
בשעת הדחק¹⁸¹.

נח. נפח כביצה בינונית לפי מידות זמננו מעיקר הדין הוא 50
סמ"ק¹⁸², אך ראוי לבעל נפש להדר באתרוג בשיעור 100
סמ"ק¹⁸³.

נט. הידור מצוה שלא יהא האתרוג בשיעור מצומצם של כביצה¹⁸⁴.
ס. אין שיעור לגודל האתרוג למעלה, ואפי' הוא גדול שצריך
להביאו על כתפו כשר¹⁸⁵, ויש מן הפוסקים שכתבו שהידור

---

¹⁷⁸ ראה בעריכת שלחן סי' תרמ"ח סי"ח מה שכתב באורך, וכן בקונטרס 'האתרוג שעליו דיברה
תורה' מאת הרב צמח יצחק הלוי (קאצי'), ובדברי הגר"ש מחפוד שליט"א בסוף הקונטרס שם.
וידוע מה שהעידו בשם החזו"א שכשר הוא לברכה, ויש להוסיף מה שהובא במעשה איש ח"ה
עמ' צ"ז עדות שהג"ר יואל קלופט זצ"ל שאל לחזו"א איזה אתרוג לקחת, השיבו רבינו הרי יש
לך אתרוג תימני.
¹⁷⁹ משנ"ב שם.

¹⁸⁰ כן פסקו רוב הפוסקים כר' יהודה במתני' ל"ד ב' דאמר בכביצה, וכ"פ בשו"ע תרמ"ח
סכ"ב.

¹⁸¹ כ"כ הריטב"א ל"א א', וכ"מ מכל הפוסקים סי' תרמ"ט שלא הכשירו בשעת הדחק אלא
הפסולים מחמת מומין.

¹⁸² לא מיבעיא לשיטת חכמי ספרד ותימן ההולכים לפי חשבון הדרהם שמסר הרמב"ם בפיה"מ
עדויות פ"א מ"ב, ולפי"ז שיעור כביצה הוא 50 סמ"ק, וכ"ה בכה"ח תרמ"ח ס"ק קכ"ח, [אך
מש"כ שהוא משקל י"ח דראהם יש שהעירו שמשקל המים כבד מן האתרוג וסגי בפחות מכך],
אלא גם לשיטת הצ"ח וסיעתו שנתקטנו הביצים ושיעור כביצה הוא 100 סמ"ק כבר כתבו
בשו"ת חת"ס או"ח סי' קפ"א, שו"ת חסד לאברהם תנינא סי' ע"ו, ושו"ת בית שלמה או"ח סי'
ק"ז, שכשם שהתקטנו הביצים כך התקטנו הפירות וממילא גמר פרי והדרו של אתרוג הוא כפי
שיעור הביצים של השיעור הקטן, והובאה סברת החת"ס בביאור הלכה תרמ"ח סכ"ב.

¹⁸³ הבכור"י תרמ"ח בתוספת ביכורים לחוש לד' הצ"ח וסיעתו, ונסתפק בסברא זו שכ' החת"ס
והאחרונים, ולכן העלה שבעל נפש יחוש להדר אחר אתרוג בגודל שני ביצים שלנו, והביאו
הבה"ל שם.

¹⁸⁴ שו"ע תרנ"ו ס"א.

סא. אתרוג שהיה בו שיעור כביצה ונצטמק לפחות מכביצה, יש אומרים שכשר לצאת בו, כיון שהיה בו שיעור כביצה ונגמר פרו' ¹⁸⁸, ויש אומרים שכל שנתמעט משיעורו, פסול ¹⁸⁹, משום שאינו הדר ¹⁹⁰, [ולפי' עדיין יש להכשירו בימי חול המועד], אך יש אומרים ששיעור האתרוג הוא מהלכה למשה מסיני כשאר המינים ¹⁹¹, ולכן פסול כל שבעה.

מראה האתרוג

¹⁸⁵ כר' יוסי במתני' ל"ד ב' וכך פסקו הרי"ף הרמב"ם והרא"ש טושו"ע תרמ"ח סכ"ב, ובגמ' ל"ו ב' מעשה ברבי עקיבא שבא לבית הכנסת ואתרוגו על כתפו.

¹⁸⁶ ספר צדה לדרך מאמר ד' כלל ו', הובא בכה"ח ס"ק קכ"ז. וכן מצינו בספר צרור החיים לתלמיד הרשב"א הדרך השישי סי' ה' שכתב דנהגו שבותרין אותו הבינוני שדומה ללב. ¹⁸⁷ כמפורסם, וכן מסרו הרבנים שליט"א.

¹⁸⁸ כ"כ הפמ"ג ס"ס תרמ"ח בא"א ומשב"ז לפי המבואר בגמ' ל"א ב' דטעמא דר' יהודה דאמר כביצה משום דבפחות לא גמר פירא, וטעם זה הובא להלכה בלבוש ובשתילי זיתים ס"ק מ"ד, וכתב הפמ"ג דמ"מ בעינן שיעור כאגוז משום מינכר לקיחתה, [אך עי' בתוס' ל' א' ד"ה משום דמשמע דמינכר לקיחתה הוא פחות משיעור אגוז], ואמנם הפמ"ג הניח דין זה בצ"ע מדין התה"ד שבהערה הבאה, אך יש שפסקו כן להלכה, בית השואבה אות צ' וצ"א, חזו"א סי' קמ"ח סק"ב. [וכן צידד האבנ"ז או"ח סי' תפ"ב סק"ז, אלא שבסק"ח דן לפסלו משום שאינו דרך גדילתו].

¹⁸⁹ כן מוכח בדברי הטור סי' תרמ"ט והתה"ד ח"ב סי' נ"ב דאתרוג שנחסר עד לפחות משיעור כביצה, פסול, וכבר הרגיש בזה הפמ"ג, ובנשמ"א כלל קנ"א אות ו', ובבכור"י ס"ק מ"ט הוכיחו מזה דלמאי דקי"ל דבעינן הדר ודלא כר"י, א"כ א"צ למאי דדחינן בגמ' דטעמא משום דלא גמר פירא, אלא לעולם טעמא כדקס"ד שאינו הדר, וכ"כ יסוד זה במטה יהודה (ליקוטים לסי' תרמ"ח), וכ"פ בבכור"י ס"ק נ"א, והבאור הלכה סכ"ב ד"ה פסול, וכן נקט בפשיטות לפסול הברכי יוסף המובא בהלכה הבאה.

¹⁹⁰ עי' בהערה הקודמת, ובנוסף לכך יש להביא מש"כ רבינו מנוח פ"ח ה"ח קמ"ל שאינו הדר עד שיהיה כביצה לרבי יהודה דהלכתא כותיה שהרי דומיא דננס הוא. ע"כ. [ויש להעיר במה שהביא המהרש"ם בתשו' בחיים וברכה אות רע"ז בהגהה, שכ"ה בתשו' מהרי"ק שורש ס"ב, אך המהרי"ק מפרש שהוא מדין הידור מצוה ואינו לעיכובא, ולא דין הדר המעכב].

¹⁹¹ כן משמע בהדיא ברמב"ן הל' לולב סי' י"ז, ובחיים וברכה אות ד"ש הביא דברי הקרית ספר להמבי"ט דשיעורי ארבעת המינים דאורייתא בכלל שיעורין הלכה למשה מסיני, ושכ"כ הכפות תמרים ל"ה א', ושו"ת חוות יאיר סי' קצ"ב אות ע"ד.

ג. אתרוג הירוק כעשבי השדה, פסול כל שבעה, משום שלא נגמר פריו¹⁹⁴, ועל כן פסול כל שבעה¹⁹⁵, וזהו דוקא כשהוא בצבע ירוק כהה, אבל ירוק בהיר, כשר¹⁹⁶.

ד. שהה האתרוג זמן מה לאחר שנתלש וחזר למראה צהוב, כשר¹⁹⁷, ובכלל זה אם ידוע על מין זה שמצויב לאחר זמן כשר אף כשהוא עדיין בירקותו¹⁹⁸, וכן המנהג בקהילות ספרד¹⁹⁹

¹⁹² בתיקוני זהר תיקון כ"א איתא שאתרוג הירוק הוא משובח, ופירשו הגר"א בביאורו לתיקון"ז, והמשכנ"י סי' קנ"ו [וכ"ה בחוט המשולש סי' כ"ג, ותשו' זו היא לבעל המשכנ"י ולא כפי שיחסוה שם להגר"ח מוואלוז'ין], דהיינו ירוק כשעוה וזהב, וכן מוכח בזוהר פ' תרומה שהביא בבכור"י ס"ק נ', וכן פירש הגר"ח פלאגי בשו"ת לב חיים ח"ב סי' קס"ד, ושלא כד' המו"ק שפי' דברי התיקונים דהיינו ירוק ככרתי, ואף הוא הסיק שמראה הזהב הוא מראה המהודר והיפה יותר, ובהגהות למו"ק (הוצאת מ"י) הובא שבהוספותיו לסידורו כת"י, וכן בהגהותיו לתיקון"ז כת"י, הדר ביה היעב"ץ וכ' שיש לפרש התיקונים דהיינו מראה הזהב וכשאר המפרשים.

¹⁹³ מהר"י צובירי זצ"ל סידור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תמ"ו.

¹⁹⁴ מתני' ל"ד ב' וקי"ל כר' יהודה דפוסל, ובגמ' ל"א ב' מפרשינן טעמא דר"י משום דלא גמר פירא, וכן פסקו טעם זה בארחות חיים, כל בו, סמ"ק סי' קצ"ג, הלבוש, מג"א ס"ק כ"ג, ט"ז ס"ק י"ח, ביאור הגר"א, פמ"ג, ח"א, שו"ע הגר"ז סכ"ט, שתילי זיתים ס"ק מ"ב, משנ"ב ס"ק ס"ד.

¹⁹⁵ כן עולה לפי הטעם שנקטו רוב הפוסקים שלא נגמר הפרי, ואף הב"ח לא כתב אלא שפסול אף מטעם הדר ומודה למה שמבואר מתוס' והרא"ש שפסולו אף מטעם גמר פרי. [אמנם בקרית ספר הנ"ל מבואר שפסולו רק מטעם הדר וכשר בשאר ימים].

¹⁹⁶ הפמ"ג א"א ס"ק כ"ג כ' דדווקא ירוק כעשבי השדה צריך שיחזור למראה אתרוג ע"י שמשהין אותו, הא דיהה מעט מעשבי השדה, כשר, דמסתמא נגמר פריו, והובא במשנ"ב ס"ק ס"ד, וכה"ח ס"ק קכ"ב. [ונראה מלשון הפמ"ג דהיינו משום דתלינן מסתמא דנגמר פריו, ור"ל דיחזור למראה אתרוג, אבל אם ידוע שאינו חוזר למראה אתרוג, א"כ חזינן שלא נגמר פריו, ופסול].

¹⁹⁷ תוס' ל"א ב' והרא"ש סי' כ"א, ומוכח מד' הב"י דאף ירוק כעשבי השדה יכול לחזור למראה אתרוג, ושלא כמשמעות הט"ז ס"ק י"ח כפי שפירשו הפמ"ג, שירוק כעשבי שדה אינו חוזר למראה אתרוג לעולם, ועי' חזו"א סוסי' קמ"ח.

¹⁹⁸ כ"כ הלבוש סכ"א, וכן העלו המג"א והט"ז ממשמעות לשון התוס', נחלת צבי, אז"ו וא"ר שכ"מ להדיא במהרי"ל, חמד משה, קרבן נתנאל על הרא"ש אות ר', שתילי זיתים ס"ק מ"ג, מאמר מרדכי סק"ט, הלכה ברורה סק"ט, חיי אדם כלל קנ"א סט"ו, שו"ע הגר"ז ס"ל, משנ"ב ס"ק ס"ה, חזו"א סי' קמ"ח סק"ג.

¹⁹⁹ כ"כ מהר"י מולכו בשלחן גבוה שכן מנהג סלוניקי ליקח ירוק מתחילה ובמשך ימי סוכות חוזר למראיתו, ומשמעות דבריו דלוקחין אותו אף בעוד כולו ירוק, וכן העיד מהר"י נבון

חזוית

סו. עלתה חזוית על רובו במקום אחד, בין במחובר בין בתלוש, פסול²⁰².

סז. החזוית היא כמיין אבעבועות דקות²⁰³ [תרגום או גרב או ילפת, או גרבן או חזוין²⁰⁴], והם גבוהים מן האתרוג וניכרים במישוש היד²⁰⁵, ובדרך כלל מראה האבעבועות לבנות²⁰⁶, אבל גם אם היו במראה האתרוג פסול, שגוף החזוית היא מראה פסול²⁰⁷.

סח. אין החזוית פוסלת אלא אם נעשית על ידי עצמות האתרוג, אבל אם נעשה על ידי גורם מבחוץ, אינו נקרא חזוית, ולכן יש להכשיר מה שהאתרוג בגידולו על העץ נדקר מחמת הקוצים

בביאוריו לסמ"ג שכן המנהג בעיה"ק ירושלים ת"ו שכל שהתחיל להוריק כמראה אתרוג, או שידוע שדרכו להוריק כמראה אתרוג כשר אפי' בעודו ירוק, והובא בכה"ח ס"ק קכ"ד, ומוכח דכשידוע שדרכו להוריק אפי' לא התחיל להוריק, כשר, וכן העלה בבית השואבה אות ע"ז.²⁰⁰ כן המנהג מקובל בקהילות תימן, וכן נראה דעת רבינו השתילי זיתים שהשמיט כל דברי המג"א בשם מהרי"ל. [ומ"מ אף הם מחזירים אחר אתרוג שהצהיב כולו משום הידור מצוה, כנ"ל].

²⁰¹ כך מקובל מגדולי ההוראה. ומכל מקום שאם אתרוג זה לא יצהיב מעצמו אלא על ידי תפוחים, יש לדון אם להכשירו בעודו בירקותו, עי' מש"כ בספר פרי עץ הדר].

²⁰² מתני' ל"ד ב'. וד' תוס' רי"ד ופסקי הרי"ד שחזוית אינה פוסלת אלא בשעלתה במחובר, אבל מה שעולה בתלוש אינו חזוית אלא מחמת יובש, והובא בפסקי ריא"ז ושלטי גבורים ובמג"א רס"י תרמ"ח, אמנם הכפות תמרים ל"ד ב' כתב שפוסל אף בתלוש, וכ"כ הפמ"ג א"א י"ט ומשב"ז י"ד כ' דמסתימת כל הפוסקים משמע דפוסל בין בתלוש בין במחובר, וכ"פ הבכור"י ס"ק ל"ו, ביאור הלכה סי"ג ד"ה אבעבועות.

²⁰³ רש"י במתני' שם.

²⁰⁴ כ"כ הערוך ערך חזו, והובא בחי' הרא"ה ועוד ראשונים.

²⁰⁵ הרא"ש סי' ט"ו, שו"ע סי"ג.

²⁰⁶ כ"ה בפ"י הריבב"ן, ובמהרי"ל.

²⁰⁷ אמנם בפמ"ג א"א י"ט מבואר דס"ל דאין החזוית פוסלת אלא במראות הפוסלים באתרוג, אך הפמ"ג גופיה בקצת דיני אתרוג צידד דאף שתהיה החזוית ממראה האתרוג פוסלת, וכ"כ במטה יהודה סי' תרמ"ח, וכן מוכח בראב"ד סי' ל"ב והובא ברא"ש סי' י"ז שמראה חזוית הוא מראה פסול לעצמו ממראה הלבן והשחור, וכן מתבאר בדברי המאירי במגן אבות סי' קכ"ח עייש"ה.

ט. יש אומרים שסברא זו אמורה אף לענין שינוי מראה שכל שנשתנה המראה מחמת גורם חיצוני, כשר²⁰⁹, ויש אומרים שאין סברא זו אלא לענין שאינה חשובה חזוית, אבל אם נשתנה מראה האתרוג למראה פסול אף אם לא נעשה מעצמות האתרוג, פסול²¹⁰.

שינוי מראה הנוצר על ידי העלים

ע. הפוסקים דנו להכשיר את המראות שנעשים באתרוג על ידי העלים (הנקרא בלשון אשכנז 'בלעטליך') מכמה טעמים, (א) שאינם גבוהים משאר האתרוג²¹¹. (ב) כיון שרגילים להיות כן הרבה הרי זה חשוב מראה אתרוג²¹². (ג) כיון שמראות אלו מצויות לרוב הרי זה מכת מדינה וזו דרך ברייתו²¹³.
עא. וכתבו הפוסקים שאין לסמוך לכתחילה אלא באופן שאינם גבוהים מן האתרוג כטעם הראשון, אבל באופן שהם גבוהים מן האתרוג אין לסמוך על הטעמים האחרים אלא בשעת הדחק²¹⁴.

²⁰⁸ תשו' המבי"ט ח"ג סי' מ"ט, הובא במג"א ס"ק י"ט, ומשם, בשתילי זיתים ס"ק ל"ב, חיי אדם כלל קנ"א ס"ט, שו"ע הגר"ז סכ"ג, משנ"ב ס"ק מ"ט.

²⁰⁹ שו"ע הגר"ז סכ"ג, ונראה דס"ל להגר"ז דמראה אדום פסול הוא, ומש"ה קשיא ליה דתיפ"ל משום שינוי מראה, ומכאן הוכיח דאף לגבי שינוי מראה אמרינן סברא זו.

²¹⁰ חיי אדם כלל קנ"א סי"א, ולכן למד מד' המבי"ט דמראה אדום מראה כשר הוא באתרוג.

²¹¹ מהרי"ל הובא בדרכי משה ובהגהה, וכ' הד"מ דמשמע מד' מהרי"ל דבגבוהים מן האתרוג אין להכשיר.

²¹² התה"ד סי' צ"ט דהעולם נוהגין להכשיר אותו 'פלאט מאל' ואפי' שהן מורגשים במשמוש היד, דכיון דפי' הרא"ש טעם פסול החזוית משום שאינה ממראה אתרוג והני כיון דשכיחי ורגילי חשיבי ממראה האתרוג. והובא גם טעם זה ברמ"א שם.

²¹³ תשו' הרדב"ז ח"ד סי' קי"א (אלף קפ"ב). ואף שדברי הרדב"ז קרובים לדברי תה"ד וכמו שסיים שם הרדב"ז עצמו שדברי תה"ד מסכימין למה שכתבתי, מ"מ יש בדבריו תוספת חידוש, כי סברת תה"ד היא סברא רק לענין פסול חזוית, ולכן הקדים להביא דברי הרא"ש בשם הראב"ד שאין החזוית פוסל אם הוא ממראה האתרוג, ואילו סברת הרדב"ז סברא כללית היא לכל פסולי הדר שאינו פוסל אם דרכו בכך, ולכן למדו מדין האתרוגים הגדלים ללא פיטמא שכשרים משום שכך דרך ברייתם.

²¹⁴ משנ"ב סק"נ, לגבי סברת התה"ד, ולגבי סברת הרדב"ז מר איהו גופיה כתב שראוי לבקש אתרוג אחר להדר את המצוה, ודווקא אם לא נמצא כלל במדינה יטול אתרוג זה ויברך.

הפוסלים, הוא הדין בבלעטליך הגבוהים שאין להכשירם מטעם שהם מראה אתרוג²¹⁵, אולם דעת הפוסקים נראה שאף להפוסלים בנקלף, יש להכשיר בבלעטליך הגבוהים מטעם שהם מראה אתרוג²¹⁶.

עג. כשהבלעטליך במראה שחור או לבן או ירוק ככרתי שהוא מראה הפסול, יש מקום להכשירו בשעת הדחק²¹⁷.

מנומר

עד. היה האתרוג מנומר שיש בו בהרות של גוונים הרבה, פסול²¹⁸, ויש אומרים שאף אם מנומר במראות כשרים, פסול²¹⁹, ויש

²¹⁵ כן מבואר בביאור הגר"א סי"ג, וכ"כ במקור חיים לחו"י.

²¹⁶ כן מוכח מד' רוב הפוסקים שהסכימו לד' הטור לפסול בנקלף, ואפ"ה התירו הבלעטליך עכ"פ בשעת הדחק, וע"כ צ"ל כמש"כ במטה יהודה ובמנחת פיתים לחלק דנקלף גרע טפי משום ששינוי מראהו ע"י שנשתנה מברייתו ע"י הקליפה, משא"כ הבלעטליך שהוא מראה האתרוג כברייתו.

²¹⁷ הגר"א בביאורו סי"ג מפרש שסברת תה"ד סברא היא גם לגבי שאינו פוסל מחמת שינוי מראה הפוסל שהרי דימהו לאתרוג הכושי, אולם הפמ"ג הקשה על היתר הבלעטליך דאכתי יפסל משום שינוי מראה, וכ' אם לא שנאמר דיש להם מראה הכשר, כ"כ בסוסי תרמ"ח א"א בקצת דיני אתרוג, ומ"מ בא"א ס"ק י"ט כ' הפמ"ג לבאר שאין בחזונית כלל פסול של שינוי מראה כיון שכך דרך אבעבוע עיי"ש, ולפי"ז יש להתיר גם במראות הפוסלים, ובנוסף אם הוא שכיח באתרוגים שיש לצרף סברת הרדב"ז, אך בבלעטליך באתרוגי זמננו בד"כ הם במראה כשר וממילא א"א להתיר מכח סברת הרדב"ז.

²¹⁸ ברייתא ל"ו א'.

²¹⁹ כן כתבו הריטב"א והר"ן דיש שפוסלין בכל ענין, דכשהוא בהרות ברובו אינו הדר ופסול, וכן צידד המאירי במגן אבות סי' קכ"ז, והביא שיטה זו במשנ"ב ס"ק נ"ה, ולשיטה זו נראה שאין מנומר במראות כשרות פוסל אלא ברובו, ודווקא גבי חזונית ושאר מראות הפוסלין אמרו דפוסל במיעוטו, וכן יש לדקדק מד' הרמב"ם שהביא דין חזונית בב' וג' מקומות שפוסל במיעוטו בה"ז, ואילו דין מנומר הביא בסתם בה"ח ולא פירש שפוסל במיעוטו, אלמא דאין פוסל אלא ברובו, [והיינו לכאן] משום דהרמב"ם ס"ל דמנומר פוסל אף במראות הכשרים], וכיוצ"ב יש לדקדק מד' הטור והשו"ע שסתמו לפסול מנומר בסט"ו ולא הזכירו שפוסל במיעוטו, ודין חזונית בב' וג' מקומות כתבו בס"ט, משמע דס"ל דמנומר אינו פוסל אלא ברובו, כיון דפוסל אף במראות הכשרים.

עה. נעשה האתרוג מנומר על ידי משמוש הידים, יש אומרים שפסול²²¹, ויש אומרים שאם נעשה בחג על ידי נטילתו למצוה, כשר²²², אבל אם נעשה קודם החג, פסול אף לדעה זו²²³, ויש מכשירין בכל אופן שכיון שרגילים מראות אלו באתרוג חשוב ממראה האתרוג²²⁴.

עו. לדעת הפוסלים במנומר במראות כשרים יש מן האחרונים שכתב שאתרוג שיש בו הרבה מראות של ירוק [שסופו להצהיב] וצהוב, פסול²²⁵, אולם לא נהגו לחוש לכך כלל²²⁶.

מהו רובו

²²⁰ כ"כ הראב"ד סי' ל"ב, והובא בריטב"א, בר"ן, וברא"ש סי' י"ז, וכן פירשו בביאור הגר"א סט"ז, והשתילי זיתים ס"ק ל"ז ול"ט את ד' השלחן ערוך.

²²¹ שו"ת תורה לשמה להבא"ח סי' קפ"ב. ומבואר שם שאע"פ שנעשה בחג על ידי משמוש הידים למצוה, פסול.

²²² ח"י חתם סופר סוכה ל"ו א' דהוי הדר כיון שבאו ע"י המצוה זהו הודו והדרו, וכעין גרדומי תכלת ואזוב דכשרים משום דאתו משיירי מצוה (מנחות ל"ה א') ומים דאתו משיירי טהרה (עי' שו"ע או"ח סי' ק"ס סי"ג). והובא בחיים וברכה אות קנ"ה. ויש להביא סייעתא לדברי החת"ס ממש"כ התה"ד ח"ב סי' נ"ב שפירש הטעם דחסר כשר בשאר ימים משום דשיירי מצוה הוא כגרדומי תכלת ואזוב.

²²³ כן משמע מד' החת"ס דכל ההיתר הוא משום דאתי משיירי מצוה.

²²⁴ ארחות רבינו ח"ב עמ' ער"ה בשם החזו"א זיע"א. ומקור לזה יש להביא מדין הבלעטליך שהכשירם התה"ד משום דהוי ממראה האתרוג, ולפי ביאור הפמ"ג א"א ס"ק י"ט אף באופן שהוא מראה הפסול הרי זה כמראה ע"ג אבעבוע שאינו פוסל משום שינוי מראה.

²²⁵ בכור"י ס"ק מ"ד. [ומה שהביא מד' הטור לענין נקלף הוא תימה רבתא שהרי הטור כתב לפסול אף בכל שהוא בחוטמו כחזו"ת, וע"כ שאינו ענין למנומר במראות כשרות כלל ועיקר].

²²⁶ וסמך לזה מד' מהרי"ל שהביא המג"א שאין ליטול הירוק עד שיצהיב מקצתו, והובא במשנ"ב ס"ק ס"ה, ולא חילק המשנ"ב שאם מראה הצהוב הוא מנומר כמו שמצוי הרבה, פסול לד' הפוסלים במנומר במראות כשרים. והטעם שאין לפסול בכך נראה עפ"י המבואר בגר"ז סכ"ו דמנומר היינו שיש בו 'כמה גוונים' כגון שחור ולבן ואילו גוון אחד בשני מקומות זהו מה שאמרו בגמ' מיחזי כמנומר, וכדבריו יש לדקדק בלשון הריטב"א שכתב דמנומר היינו שיש בו בהרות של 'גוונים הרבה', וממילא בירוק וצהוב שאין כאן אלא גוון אחד נוסף לגוון האתרוג אין זה מנומר, ומשום מיחזי כמנומר נראה דאין לפסול במראות כשרים כמו שיבואר להלן סעיף ל"ז, וראיה לזה מהא שהכשירו הפוסקים בלעטליך ולא פסלוהו משום מנומר במראות כשרים. [ובעזי"ת יתבאר ענין זה בהרחבה בביאורים].

מחצה על מחצה

עח. היה המראה הפוסל מחצה על מחצה²²⁹ יש מכשירים²³⁰, ויש פוסלים²³¹, וכן עיקר²³², ולכן צריך שיהא רוב בכשרות כדי להכשירו, אבל אין צריך רוב גדול הניכר לעינים בבירור, אלא אפי' רוב כחוט השערה שניכר על ידי מדידה, כשר²³³, ויש אומרים שאין די ברוב שעל ידי מדידה, אלא צריך רוב הנראה וניכר לעינים²³⁴.

שנים ושלושה מקומות

²²⁷ ואף שהוא ברוב הקפו אינו פוסל עד שיהיה ברוב שטח האתרוג, ול"ד לשנים ושלושה מקומות שפוסל אף ברוב הקף, שעה"צ אות מ"ה.

²²⁸ הרא"ש סי' ט"ו והטור, מג"א ס"ק י"ב, א"ר, שתילי זיתים ס"ק כ"ו, מטה יהודה ליקוטים לסי' תרמ"ח, חיי אדם כלל קנ"א ס"ח, שו"ע הגר"ז סי"ט, משנ"ב ס"ק ל"ז. דלא כשיטת הריצ"ג הריטב"א והר"ן דפוסל ברובו של צד אחד.

²²⁹ וכגון שהמחצה היא בכל היקף האתרוג לצד העוקץ, כי אם הוא מצד אחד מראשו עד עוקצו הרי נפסל בלא"ה מדין חוטמו. בכור"י ס"ק ל"א, הובא במשנ"ב ס"ק מ"ג.

²³⁰ הטור בשם אחיו הר"ר יחיאל ז"ל.

²³¹ הראב"ד סי' נ"א דמחצה על מחצה כרוב מפני שא"א לנו לצמצם מפני מיעוט שכלנו, מעתה אין לנו להכשיר אלא רוב הנראה לעינים כדי לצאת מידי ספק. ע"כ.

²³² מרן בשו"ע הביא המחלוקת והביא דעת הראב"ד באחרונה, וכפי הכלל דעתו לפסוק כיש בתרא, וכמש"כ כאן השלחן גבוה ס"ק כ"ב, משנ"ב ס"ק מ"ד, וכה"ח ס"ק ע"ח.

²³³ כן דעת הרשב"א בתוה"ב לענין שחיטה ברוב קנה, וכ"ד הר"ן, דמה שאמרו רוב הנראה לעינים היינו לאפוקי מחצה על מחצה שהוא רוב במחשבת הלב, וכן פסק מרן השלחן ערוך ביו"ד סי' כ"א ס"א, וכ"פ שם הט"ז סק"ב, הפר"ת סק"ב והאריך להשיב ע"ד הפר"ח, ורבינו מהרד"ם בראשי בשמים שם סק"ג, וזבח תודה למהרי"ן סק"ד בשם מהרח"א. והגר"א בביאורו שם כתב שמד' הראב"ד בטור הכא משמע כשיטת הרשב"א, וכ"כ הבכור"י ס"ק ל"א לדקדק מד' הראב"ד.

²³⁴ כ"כ הפמ"ג א"א ס"ק ט"ו, והוכיח כן מסיום לשון הראב"ד, וביו"ד סי' כ"א כתב הט"ז סק"ב שכ"ד רש"י והמרדכי, וכ"ד הפר"ח שם סק"ג, וערך השלחן שם ולעיל סי' תרמ"ו.

כ"ד], ויש אומרים שאינו פוסל אלא אם כן השנים ושלשה מקומות פזורים על פני רוב האתרוג, אבל אם הם מצד אחד של האתרוג, אינו פוסל²³⁶, ויש אומרים שאפילו במיעוטו של צד אחד פוסל²³⁷, וכן עיקר לדעת מרן השלחן ערוך. פ. היו מראות הפוסלים בשנים ושלשה מקומות על פני שני צידי האתרוג הרי זה חשוב רובו ופסול לכל הדעות, כיון שיש כאן רוב הקפו, אע"פ שאינו על פני רוב שטח האתרוג²³⁸.

חוטמו

פא. היו מן המראות הפוסלים בחוטמו, פוסל אפילו בכל שהוא²³⁹.
פב. מהו חוטמו, ממקום שיתחיל להתקצר ולהתחדד כלפי ראשו עד הדרד [הפיטם]²⁴⁰, ואף הדרד בכלל כשהוא ירוק כמראה האתרוג

²³⁵ גמ' ל"ה ב', טושו"ע ס"ט.

²³⁶ כן שיטת הראב"ד סי' מ"ח, והסכים לדבריו הרא"ש סי' י"ט, וכ"פ הטור, שו"ת הריב"ש סי' קל"ט, ושו"ת הרדב"ז ח"ד סי' קי"א (אלף קפ"ב), ובשו"ע ס"י הובא בדעת י"א הראשון, וכך פסקו הלבוש, א"ר, פמ"ג, שלחן גבוה ס"ק כ"א [ותמה למה לא הביא השו"ע דעה זו באחרונה שהיא דעת רוב הפוסקים], חיי אדם כלל קנ"א ס"ח, בכור"י סק"ל, משנ"ב ס"ק מ"ב. ומפורש בדברי הראב"ד דאף בשלשה מקומות אינו פוסל אם לא נתפזר על פני רובו, וכן נקט בפשיטות המטה יהודה (ליקוטים סי' תרמ"ח), [אף שהבית מאיר בבה"ל ד"ה שכולם, לא ברירא ליה כ"כ].

²³⁷ זו שיטת הריצ"ג הובאה בטור, וכתב הכפ"ת שכ"מ מסתימת דברי הרמב"ם פ"ח ה"ז, וכן הביא מרן בשלחן ערוך דעה זו ב"א בתרא, משמע שכך דעתו להלכה, וכמש"כ כאן הכה"ח ס"ק ע"ד, וכ"פ בשו"ע הגר"ז ס"כ. ומשמע מסתימת הדברים דאף במיעוט כל דהו פוסל, ושלא כד' הכל בו שכתב דאינו פוסל אף להריצ"ג אלא בחציו ולא בשליש ורביע.

²³⁸ מג"א ס"ק י"ג, והובא בכל האחרונים.

²³⁹ גמ' ל"ה ב', שו"ע ס"ט.

²⁴⁰ השו"ע ס"ט וסי"ב פסק כשני שיטות, שיטת הרא"ש בד' ר"ח והרי"ף שהוא מקום השיפוע, וכשיטת הרמב"ם פ"ח ה"ז הריטב"א והר"ן שהוא הדרד, ולכן כל מקום השיפוע עד הדרד נקרא חוטם, ואילו מקום העובי עצמו קודם השיפוע, אינו בכלל חוטם, כן פירשו המחצית השקל סוסי' תרמ"ח, ביאור הלכה סי"ב ד"ה ממקום, ערוה"ש סל"ג, וזה כפי' ב' שכתב הב"י במנהג העם שהביא הרא"ש. וכך ס"ל להשלחן גבוה סק"כ בד' השו"ע שאין העובי מכלל, אלא שהוא מפרש בד' השו"ע שאף הדרד אינו מכלל החוטם שלא כד' הרמב"ם.

פג. אתרוג שמתחיל שיפועו מלמטה לפני חציו, אין חשוב חוטמו ליפסל בכל שהוא אלא מחציו ולמעלה²⁴³.

פד. אין פוסל כל שהוא בחוטמו ולא בשנים ושלשה מקומות אלא כשהוא ניכר לרוב בני אדם בהשקפה ראשונה בלא הסתכלות יתירה, אבל אם אינו ניכר אלא ע"י עיון רב והתבוננות, אינו חשוב כל שהוא, וכשר²⁴⁴.

פה. אם כשמסתכל בו מקרוב ניכר בהשקפה ראשונה, אבל כשאוחזו בידו אינו ניכר אלא על ידי התבוננות, כשר²⁴⁵.

הסרת מקום החזוית והנימור

פו. אתרוג שנפסל מחמת שעלתה בו חזוית או שהוא מנומר, יש לו תקנה על ידי שיסיר הקליפה החיצונה שאינו נפסל בחסרונה [ראה לקמן שנחלקו מה היא], וכל זה בתנאי שלא נשתנה על ידי הקילוף למראה אחר²⁴⁶.

ניקב נקב מפולש

---

²⁴¹ כיון שהיא מראה עץ לא שייך בה מראות פסולים. כ"כ הכפ"ת ל"ה ב' בתוד"ה ניטלה, והסכים עמו מהר"י נבון בביאורו לסמ"ג. וה"ה כשהדר עצמו ג"כ מראה עץ [פיטם 'עציו'], אין פוסלים בו מראות אלו כמבואר שם בכפ"ת.

²⁴² כ"כ מהר"י נבון על הסמ"ג שד' השו"ע לפסול אף בעובי גבהו כשיטת רש"י, וכפי' א' שכתב הב"י במנהג שהביא הרא"ש, והביאו החיד"א במחזיק ברכה, והובאו בשערי תשובה ס"ק י"ח, בית השואבה אות נ"ב, כה"ח ס"ק ע'. ועי' בבה"ל שם שהשיג על זה, שאין משמע כן לשון השו"ע.

²⁴³ ביאור הלכה סי"ב ד"ה ממקום.

²⁴⁴ יסוד זה כתב המבי"ט ח"ג סי' מ"ט, והובא במג"א ס"ק ט"ז וי"ח, והביאוהו א"ר ס"ק כ"ד, שתילי זיתים ס"ק ל"א, ח"א כלל קנ"א סי"ב, שו"ע הגר"ז סכ"ב, משנ"ב ס"ק מ"ו, כעין זה כתב גם הרדב"ז ח"ד סי' קי"א (אלף קפ"ב).

²⁴⁵ כן מתבאר בלשון המבי"ט שכ' 'והדר נקרא למי שהוא בידו כי מראית עיניו עד ידו לא נראה אליו', ודלא כחזו"א סוסי' קמ"ז שכתב דדברי המבי"ט אמורים רק אם גם בקרוב אין צריך הסתכלות, אמנם כבר העיר רבינו מהרד"ם ברביד הזהב על דברי המבי"ט דמה שיעור נתן בין ידו למראית עיניו, וציין לעי' בתשו' הרדב"ז, ויתכן שכוונתו דהרדב"ז לא כתב שיעור זה שאוחזו בידו.

²⁴⁶ רא"ש סי' י"ח, טור ושו"ע תרמ"ח סי"ד.

אלא אם כן חסר מן האתרוג אפילו כל שהוא²⁴⁸, והלכה כדעה ראשונה, אבל בשעת הדחק ניתן לסמוך על דעה השניה ליטול אתרוג המנוקב נקב מפולש ולא חסר אף כל שהוא²⁴⁹. ויש אומרים שיטלנו בלא ברכה²⁵⁰, אולם יש אומרים שיטלנו בברכה²⁵¹.

פח. מהו נקב מפולש יש אומרים דהיינו דווקא שניקב מצד זה של האתרוג לצד השני²⁵², ויש אומרים שכיון שניקב עד חדרי הזרע שהגרעינין בתוכו²⁵³, כבר נקרא נקב מפולש, ופסול²⁵⁴. והלכה

---

²⁴⁷ שיטת רש"י והרמב"ם פ"ח ה"ז, ואע"פ דחלוקין בגירסת המשנה ופירושה, מ"מ לענין הדין שניהם שוין, כמש"כ הב"י, וכן שיטת התוס', והרא"ש, הר"י מלוניל, ההשלמה, מאירי, ריבב"ן, ר"א מן ההר, ספר המנהיג, אור זרוע, רבינו ירוחם, ארחות חיים, וכל בו, ובשו"ע הביא דעה זו בסתם.

²⁴⁸ שיטת רבינו חננאל המובא בתוס' רי"ד ובטור, וכ"ה שיטת הריצ"ג, הראב"ד בהל' לולב ובהשגות פ"ח ה"ז, הרי"ד בתוספותיו ופסקיו, הרא"ה, הריטב"א, הר"ן, הסמ"ג מצוה נ"ד, הסמ"ק סי' קצ"ג, ספר העיטור, שבלי הלקט סי' ש"ס, יראים סי' תכ"ב, הובא במרדכי סי' תשנ"ב. והובאה דעה זו בשו"ע בשם י"א.

²⁴⁹ הלכה כדעה ראשונה כפי הכלל שהלכה כסתם, והביא דעת הי"א לסמוך עליהם בשעת הדחק, וכ"כ הרמ"א בהגהה, [וכ' בשעה"צ אות י"א שגם לענין נקב מפולש ולא חסר כ"ש אמורים דברי הרמ"א שיש להקל בשעת הדחק, ושכן מבואר בגר"ז ובכור"י, ושלא כד' הפמ"ג].

²⁵⁰ כ"כ מהר"י נבון בביאורו לסמ"ג דלדידן שקבלנו הוראות מרן יטלנו בלא ברכה, הביאו החיד"א במחזיק ברכה סק"ב, בית השואבה אות י"ג, הובאו בכף החיים ס"ק טו"ב.

²⁵¹ כ"כ בשלחן גבוה סק"ו בד' השלחן ערוך דמש"ה העלה דעה זו ביי"א לסמוך עליה בשעת הדחק ולברך, וכ"פ בשו"ע הגר"ז ס"ח, ומשנ"ב ס"ק י"ב, וקצת יש לדקדק כן בד' השתילי זיתים שצייין בסק"ז לענין ניקב האתרוג ולא נקדם בעור, דלענין שעת הדחק עי' סי' תרמ"ט, ולא ציין כן על דברי הרמ"א בחסר פחות מכאיסר.

²⁵² שיטת בה"ג הובאה בראב"ד הל' לולב סי' ל"ז, וברא"ש, והב"י נקט כן בד' הרי"ף והרמב"ם, והביא שיטה זו בשו"ע ס"ג ביי"א קמא.

²⁵³ ומשמע במשנ"ב ס"ק י"ד וס"ק כ"ב דאם ניקב קליפתו העבה אף שלא ניקב הקרום של חדרי הזרע חשוב נקב מפולש לדעה זו, אמנם החזו"א סי' קמ"ז סק"ד כ' דאפשר דכל שלא ניקב הקרום אין זה חשוב ניקב לחדרי הזרע.

²⁵⁴ שיטת הראב"ד הל' לולב, התוס', וכן פירשו הטור ד' אביו הרא"ש, וכן תפסו מרן הב"י והב"ח בד' הרא"ש, וכך פסק מרן בשו"ע ביי"א בתרא. [ושלא כד' מהרי"ץ בשו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' רל"ה שפירש דד' הרא"ש לפסוק כבה"ג].

פ.ט. ספק אם הגיע הנקב לחדרי הזרע, כשר, אף לברך עליו²⁵⁷, וי"א שיטלנו בלא ברכה²⁵⁸.

צ. כשניקב האתרוג מצד זה לצד זה פסול אף שלא ניקב בחדרי הזרע כגון שהנקב למעלה או למטה מהם²⁵⁹, ניקב עובי האתרוג מעבר לעבר באותו צד אין זה נקב מפולש, וכשר²⁶⁰.

צא. ניקב עד חדרי הזרע בתולדה [כמו שמצוי באתרוגים שנופל מהם הפיטם בשלב מוקדם לגדילתם, שנוצר נקב במקום הפיטם], פסול²⁶¹, ויש מכשירים²⁶².

צב. מהו נקב, מדקדוק לשון הראשונים מבואר שאינו נקרא נקב אלא אם נראה הנקב מצד זה לצד זה, אבל אם ניקב במחט דק ואינו ניכר, אין זה נקב וכשר אף שמפולש מעבר לעבר²⁶³.

---

²⁵⁵ לפי הכלל הלכה כ"א בתרא כמש"כ כאן בשלחן גבוה, וכ"כ מהר"י נבון בביאור לסמ"ג, הובא בחיד"א במחזיק ברכה סק"ד, בית השואבה אות י"ד, וכ"פ שו"ע הגר"ז, בכור"י ס"ק י"ג, משנ"ב ס"ק י"ד. ולפי הכלל עולה שיש לסמוך על דעה זו בשעת הדחק, וכ"כ הגר"ז ס"ו [ולשיטתו כתב שיברך], הבכור"י סק"ו, ומשנ"ב שם, [ואף הוא כתב שיברך].

²⁵⁶ כ"כ בית השואבה אות י"ד שאף במקום ס"ס אין לברך לדין שקבלנו הוראות מרן, וכ"ש הכא ששני הספיקות נגד ד' מרן.

²⁵⁷ ט"ז סק"ה, שו"ע הגר"ז ס"א, בכור"י סק"י, שעה"צ אות ט"ז, וגם בשתילי זיתים פסק כעיקר סברת הט"ז בסק"ח וט'. ומה שסמכו הפוסקים לברך אע"ג דבעלמא נקטינן בס"ס בברכות לקולא לפי דעת המשנ"ב בסי' רט"ו, נראה משום דהכא הס"ס הוא במצוה, והרחבנו בזה בעזה"ת במקו"א.

²⁵⁸ בית השואבה אות ט"ו עפ"י מש"כ שם באות י"ב דאף בס"ס אין לברך, ועי' כה"ח ס"ק כ"ו מש"כ על דבריו.

²⁵⁹ תוס' ל"ו א' ד"ה אי נסדק, והרא"ש, לפי פי' הלבושי שרד בט"ז סק"ו, מחצית השקל במג"א סק"ב, וכ"פ המשנ"ב ס"ק ט"ו, והוסיף בשעה"צ אות ה' שלא כד' הפמ"ג בד' הט"ז.

²⁶⁰ הט"ז סק"א לפי פירוש הלבושי שרד, מאמר סק"ב, שתילי זיתים ס"ק י"ג.

²⁶¹ בכור"י ס"ק כ"ד, והובא במשנ"ב ס"ק ל"ב. ויסוד דברי הבכור"י כד' הפוסקים ביו"ד סי' מ"ג שפסלו ניקב בתולדה, ועי' לרבינו מהרד"ם בראשי בשמים שם סק"ז שנראה שדעתו נוטה כד' הפוסלים.

²⁶² הנה ד' הט"ז ביו"ד שם להכשיר, וכן מבואר בחת"ס סוכה ל"ו א' שכ' דדברי הרמב"ם פ"ח מהל' שחיטה הכ"ד שכל מקום שניטל או ניקב מתחילת ברייתו, כשר, ה"ה באתרוג. [ודבריו הם כשיטת הט"ז שדברי הרמב"ם בניטל ה"ה לניקב].

²⁶³ יסוד זה כתבו רבינו מהרד"ם בספרו רביד הזהב (חלק החידושים בסי' זה) ודקדק כן מלשון בה"ג שהביא הראב"ד 'שיראה הנקב מצד זה לצד זה', ומבואר שאינו נקרא נקב אלא בתנאי זה

צג. ניקב האתרוג נקב שאינו מפולש ואינו חסר כגון שתחב בו יתד רחב, אם היה ברוחב כאיסר²⁶⁴, פסול, ואם לאו, כשר²⁶⁵, ולדעת הי"א בסעיף נ"א אינו נפסל בלא חיסרון, והלכה כדעה ראשונה, ובשעת הדחק ניתן לסמוך על דעה השניה כמבואר שם.

צד. היה הנקב מרובע או ארוך רואים את הנקב אם היה עגול היה בגודל כאיסר, פסול²⁶⁶, ויש מכשירין כל שאין בו רוחב עיגול כאיסר²⁶⁷.

'שיראה' מצד לצד, והוסיף להביא ממהרי"ל שכתב בזה"ל, נקב מפולש שאוסר האתרוג אמר מהר"י סג"ל דר"ל שמנוקב שרואין דרך הנקב מעבר לעבר. ע"כ. וכ"כ בקצרה בספרו שתילי זיתים ס"ק י"א וי"ב, ולפלא שלא מצאנו למי בפוסקים שעמד בדקדוק לשון זה ומקום הניחו לו מן השמים. אמנם יעויין בהגהות הרש"ש ל"ו א' שכתב כן מדנפשיה דנקב לא נקרא אלא אם נראה וניכר, אבל אם נקבו במחט דק ואינו ניכר דהיינו שליחתו ממלאתו כשר, וזכר לדבר הא דאמרינן בשבת ק"ח כל נקב שהדיו עובר עליו אינו נקב. ע"כ. ויל"ע אם כוונתו כנ"ל שיהיה ניכר מעבר לעבר, או דכוונתו שיהיה ניכר עכ"פ מבחוץ.

²⁶⁴ וכמה הוא רוחב כאיסר, עי' בשו"ע יו"ד סי' ל"ד ס"א שהביא מרן בשו"ע שם דברי הרשב"א בשם יש מי שאומר שאין אנו בקיאים בשיעור כאיסר, וכתב שם הרמ"א שרוחב קנה עוף הוא פחות משיעור כאיסר, וכן הביא כאן הבכור"י סק"ז. ועי' בפ"י הרע"ב למקואות פ"ט מ"ה שכתב שרוחב איסר האיטלקי כד' גרגירי שעורה, ולפי"ז נמצא ששיעור האיסר הוא כ- 1.3 ס"מ, [ולשיעור הקטן הוא מעט יותר מ- 1 ס"מ], וזה לפמש"כ הרמב"ם פ"ט מהל' ס"ת ה"ט שרוחב האגודל הוא רוחב שבע שעורות בינוניות, אמנם עי' בתוס' יו"ט מקואות שם שהשיג על הרע"ב דברמב"ם בכל דוכתא מפרש שהאיסר משקל ד' שעורות [כמבואר בפיה"מ פ"ג דחולין, ופיה"מ ריש קידושין, וברמב"ם בספר היד ריש הלכות שקלים, וכן פירש הרמב"ם גם בפיה"מ למקואות שם. וע"ע בתוס' יו"ט פי"ז דכלים משנה י"ב, ובהגהות הרש"ש שם המובא בתוס' אנשי שם]. וכיוצ"ב כתב בס' פקודת אלעזר סי' תרמ"ח להשיג על המטה יהודה שהביא דברי הרמב"ם בפיה"מ דחולין שהאיסר ד' שעורות, ומשמע שהבין המטה יהודה שהוא רוחב ד' שעורות, והשיגו הפקודת אלעזר דהרמב"ם איירי לענין המשקל ולא לגבי הרוחב. [ועי' בזבח תודה ביו"ד שם סק"ד בשם קדמונינו שהוא שיעור העדשה, ולכאור' קשה לומר שהוא שיעור קטן כ"כ, שהרי העדשה היא מקום ד' שעורות כמבואר ברמב"ם בפיה"מ פ"ו דנגעים, והובא בפוסקים ביו"ד סי' ק"צ ס"ה, ולפי השיעור ששיער המעיל צדקה לשיעור הגריס שהוא 19 מ"מ, ונתקבל שיעורו ע"י החת"ס ושאר פוסקים, א"כ נמצא דשיעור העדשה כשני מ"מ, ותמוה לומר שיהא האיסר מטבע קטן כ"כ, וכ"ש שאינו עולה בקנה אחד עם מש"כ הרמ"א שהוא יותר מרוחב קנה עוף, וצ"ע].

²⁶⁵ רש"י, והרמב"ם וחבל הראשונים בהערה צ"ב, ופסק כן בשו"ע ס"ב דעת הסתם.

²⁶⁶ כן דעת המג"א כפי האמור ביו"ד סי' ל"ד ס"ב לענין גרגרת, ונחלק על הרדב"ז [המובא בהערה הבאה], והסכימו עמו רוב האחרונים, א"ר, פמ"ג, שתילי זיתים סק"ו [אבל ציין גם דעת הרדב"ז החולק], בכור"י סק"ז, משנ"ב סק"ז.

צו. חסר מגוף האתרוג אפילו כל שהוא, פסול²⁶⁹, ולדעת היש אומרים בסעיף נ"א אינו פסול אלא אם נחסר ברוחב כאיסר, והלכה כדעה ראשונה, אבל במקום הדחק ניתן לסמוך על הדעה השניה כמבואר שם.

צו. ספק אם חסר כל שהוא אם לאו, כשר אף לברך עליו, ויש אומרים שיטלנו בלא ברכה²⁷⁰.

צח. כתבו הראשונים שיש שלוש קליפות לאתרוג, הקליפה העליונה היא גלד דק מאוד, מתחתיה קליפה עבה קצת, מתחתיה הלבן שהוא בשר האתרוג, ולפנים ממנו חדרי הזרע²⁷¹.

צט. נחסר מן הקליפה העליונה כשר שאין זה מגוף האתרוג, נחסר מן הקליפה העבה קצת שתחתיה ולא נחסר כלום מהלבן שתחתיה,

²⁶⁷ שו"ת הרדב"ז ח"ה סי' נ' (אלף תכ"ג), הובא בכנה"ג, והסכים לדבריו הרב ערך השלחן סק"ב ויישב קו' המג"א, ובשתילי זיתים אחר שהביא ד' המג"א כ' והרדב"ז מכשיר, נראה דס"ל שיש לסמוך על ד' הרדב"ז בשעת הדחק, גם תלמידו מהרי"ץ בזבח תודה סי' ל"ד סק"ה העלה דברי הרדב"ז בשתיקה משמע דכך דעתו. [אך יש לתמוה תמיהה גדולה על מאור הגולה מהרי"ץ איך למד מדין הרדב"ז להל' טריפות, והלא לגבי טריפות דינא דגמרא הוא בחולין מ"ה א' דניטלה הימנה רצועה מצטרפת לכאיסר, ופסק כן השו"ע שם בהדיא, וא"כ מה לי ארוך כרצועה מה לי משולש או מרובע, וכל דברי הרדב"ז לא נאמרו אלא לענין אתרוג שפסול בחסר משום הדר, ונקב כיוצ"ב אינו מבטל הידור האתרוג כמפורש שם ברדב"ז, וצע"ג. ואמנם את עיקר דברי הרדב"ז כבר הזכיר שם רבו מהרד"ם בראשי בשמים סק"ב, אך הוציא משם רק פירוש ולא הביא לדמות הדין, עיי"ש].

²⁶⁸ ראה מה שיובא לקמן בדין נסדק דדעת מרן השלחן ערוך כשיטת הר"ן דכל הפסולים פוסלים בחוטמו, ובכלל זה פסול ניקב ולא חסר, כמפורש ברמב"ן הל' לולב סי' ס"ב, ובאוהל מועד. וכן מבואר בפמ"ג א"א י"ח בד' הר"ן. וכתב הפמ"ג דמ"מ אם אין הנקב ניכר בלא הסתכלות ועיון, כשר, כדין חזוית בחוטמו.

²⁶⁹ כ"ה שיטת רש"י והרמב"ם, וחבל ראשונים, ופסק כן השו"ע בס"ב דעת הסתם.

²⁷⁰ ראה לעיל סעיף מ"ג ובהערות שם.

²⁷¹ כ"כ הרמב"ם בפיה"מ, ומבואר גם בשאר הראשונים בסוגיית נקלף.

ק. נחלקו הראשונים בטעם פסול חסר, רש"י תוס' והרא"ש פירשוהו משום שאמרה תורה ולקחתם ודרשו חכמים שתהא לקיחה תמה, ואם האתרוג חסר אין זו לקיחה תמה²⁷⁴, וכך פסק הרמ"א וכל פוסקי אשכנז, אולם הראב"ד והרמב"ן הריטב"א והר"ן פירשוהו מטעם שאינו 'הדר', כשאר פסולי מומין באתרוג שהם מטעם זה²⁷⁵, וכן נראה בד' הרמב"ם ומרן השלחן ערוך²⁷⁶.

קא. נחסר האתרוג כל שהוא שאינו ניכר בהשקפה ראשונה אלא על ידי התבוננות ועיון, לשיטת הפוסקים שפסול חסר משום לקיחה תמה, הרי זה פסול²⁷⁷, אולם לדעת הסוברים שפסולו משום

²⁷² הנה כן היא שיטת הראב"ד וסיעתו שיובא להלן בדין נקלף שאם נקלף הקליפה העבה אינו חשוב חסר עד שינטל מן הלבן, אולם הרי לא קי"ל כהראב"ד אלא כשיטת הרמב"ם והר"ן דאם נקלף הקליפה העבה פסול, ומ"מ כ' החזו"א סי' קמ"ז סק"א דמה שפסלו הרמב"ם והר"ן בנקלף הקליפה העבה הוא משום שא"א לצמצם לקלף כל הקליפה העבה עד הלבן מבלי שינטל מן הלבן כלום, אבל אין החיסרון בקליפה זו עצמה פוסל, והשיג על דברי המשנ"ב שבהערה הבאה, וכדברי החזו"א מפורש במאירי בחידושו ובמגן אבות סי' קכ"ז, שפי' הטעם דנקלף היינו בגלד הדק שאם בקליפה העבה אי אפשר שלא ינטל עמה הלבן והו"ל חסר.

²⁷³ כך פירש המשנ"ב בשעה"צ אות כ"ז ובבה"ל ס"ב שיטת הרמב"ם והר"ן, וכפי שנראה פשוט לשון הרמב"ם והשו"ע בס"ו, נקלף הקליפה החיצונה שלו 'שאינו מחסרו', ומשמע דהקליפה שתחתיה מחסרת מגוף האתרוג, ולא רק הלבן. ודע שיש בזה שיטה שלישית ממוצעת בין המשנ"ב והחזו"א, והיא שיטת המטה יהודה דאינו פוסל עד שינטל הקליפה העבה עד הלבן, אולם אין צריך שיחסר מן הלבן עצמו, ודי בכך שנחסר עד הלבן, ודקדק כן מלשון הרמב"ם בחיבורו ובפיה"מ, וכיון לזה בחי' מרן רי"ז הלוי לסוכה, עיי"ש שפירש מילתא בטעמא, ונראה לסייע שיטתם ממש"כ הה"מ פ"ח ה"ז בדין חזוית דפסולו מפני שאינו הדר, ולפיכך אע"פ שאינו מגיע עד הלבן, פסול. ומבואר דאי פסולו מטעם חסר לא היה פוסל אלא אם הגיע 'עד הלבן', א"כ מוכח דחסר היינו שמגיע 'עד הלבן' אע"פ שלא נחסר מהלבן עצמו. [אם נפרש כפשוטו דעד ולא עד בכלל קאמר, שכן הוא בלשון בנ"א כמבואר בר"ן נדרים ס"א א'].²⁷⁴

²⁷⁴ רש"י ל"ו ב', תוס' כ"ט ב', והרא"ש סי' ג'.

²⁷⁵ הראב"ד ריש הל' לולב, הרמב"ן שם, הריטב"א והר"ן ר"פ לולב הגזול כולם הקשו סתירת הסוגיות מריש פירקין דהדר פוסל כל שבעה, להא דר' חנינא מטביל ביה ונפיק ל"ו ב', ולא חילקו כרש"י ותוס' והרא"ש. וכבר עמד בד' הר"ן האבנ"ז או"ח סי' תפ"ו אות ט"ו דלדידיה פסול חסר משום הדר.

²⁷⁶ דכיון שהרמב"ם ומרן הכשירו כל הפסולים לשאר ימים, אין מקור לחלק בגדרי הפסולים, וכמו שהעיר בזה בחי' מרן רי"ז הלוי לסוכה. וביותר לפמש"כ המ"מ שמקור ד' הרמב"ם להכשיר כל הפסולים מסוגיית הגמ' בדר' חנינא, א"כ מוכח דהרמב"ם משהו הפסולים לאהדדי.

²⁷⁷ כ"כ הגרע"א בתשו' שבסו"ס דו"ח מועד, [בתשו' רעק"א הוצאת המאור ח"ד סי' ס"ט].

קב. פסול חסר, אינו פוסל לכל הדעות אלא ביום טוב ראשון בלבד
[והוא הדין ביום טוב שני של גליות שדינו ביום טוב ראשון],
אבל בשאר ימי חול המועד כשר²⁷⁹, ואפילו נחסר האתרוג
מחמת שניקבוהו עכברים דינו כן²⁸⁰,
קג. חסר כל שהוא בחוטמו דינו לפסול בכל שהוא אף לשיטות
הפוסקים שאינו נפסל אלא בחסרון כאיסר²⁸¹, וזה לשיטת מרן
השלחן ערוך²⁸².

חסרון בלא נקב

---

²⁷⁸ ראה בביאורים סי' י"ג שלמדנו כן מד' הלבוש סי' תרמ"ט ס"ה שכ' להוכיח שאין פסול חסר משום הדר דהא אפילו אם חסר כל שהוא פסלינן ליה אע"ג שאין החיסרון ניכר ועדיין הדר הוא. ע"כ. הרי דס"ל ללבוש דחסר כ"ש שאינו ניכר אם הפסול מטעם הדר אינו פוסל.

²⁷⁹ סוגיית הגמ' ל"ו ב', שו"ע ורמ"א תרמ"ט ס"ה.

²⁸⁰ כן שיטת הרי"ף הרמב"ם והרא"ש הובאו בב"י סי' תרמ"ט, וזה דעתו בשו"ע שלא חילק לפסול בניקור עכברים, וכמו שכתב בשתילי זיתים תרמ"ט ס"ק כ"ה.

²⁸¹ כן מפורש ברמב"ן הל' לולב סי' ס"ב, ובעל העיטור (פ"ח א'), וכ"מ ברא"ה וריטב"א ור"ן שכתבו דה"ה לכל הפסולין שפוסלין בחוטמו ובכלל זה פסול חסר, וכן מבואר במאירי במגן אבות סי' קנ"ג וקס"ג, ובארח"ח בד' הראב"ד, וכ"כ בבה"ל סי"ב ד"ה שינוי לד' הר"ן, והרי שיטת הראב"ד הרא"ה הריטב"א הר"ן ובעל העיטור דחסר אינו פוסל אלא בכאיסר, ומבואר דבחוטמו פוסל אף בפחות מכאיסר. ועי' גם בפמ"ג תרמ"ט א"א ס"ק י"ז שמפרש כן ד' מג"א בד' הגמ"י.

²⁸² כמו שיתבאר לקמן בדין נסדק.

קה. נקבים שנעשו באתרוג בעודו באילן ע"י קוצים, והגליד הנקב על ידי שנקרם עליו עור ובשר, כשר²⁸⁴, אבל אם רואה שאין עור ובשר קיים בתוך הנקב, פסול, ואם ספק אם קיים עור ובשר, כשר לברכה²⁸⁵.

נקלף

קו. אתרוג שנקלף קליפתו החיצונה שהיא כמין גלד דק מאוד²⁸⁶, ונשאר האתרוג ירוק [כצבע הזהב] כברייתו, [שבאופן זה אין

²⁸³ כן כתב בשתילי זיתים ס"ק ל"ח, ויסוד הדברים במג"א שכתב לדקדק מד' רש"י שפירש סרוח ללישנא בתרא דהיינו ריחו רע מחמת תולעים שאכלוהו, ומשמע דמשום אכילת תולעים לא מיפסל מדין חסר, וכבר הקשו האחרונים על דברי רש"י דיפסל מדין חסר, ובהגהות הרש"ש תי' בדוחק דנפ"מ לשאר ימים, וזה אינו עולה יפה בשיטת המג"א שהכשיר אף ליום ראשון, ובערול"נ תי' דהיינו למ"ד דחסרון אינו פוסל אלא בכאיסר, וכיוצ"ב פי' מחזה"ש מה שסיים המג"א ועס"ב שכוונתו שדיוק זה תלוי בשני השיטות שם, אלא דעפי"ז השיג הבכור"י על דיוק המג"א שהרי קי"ל דחסר פוסל בכל שהוא, אך עיקר תירוץ הערול"נ אינו נראה, שהרי רש"י לא הביא כלל שיטה זו, ואיך פירש כאן בסתמא פירוש זה, ולכן צריכין אנו לפירוש רבינו השתילי זיתים שפירש דקדוק זה בזה"ל: אכלוהו תולעים 'ולא ניקבוהו' ולא סרח כשר, כ"מ מל' רש"י ועי' מ"א. ע"כ. והמבואר מדבריו דהגם דקי"ל חסר פוסל בכ"ש היינו דוקא בניקב לחוץ, אבל בלא"ה אינו פוסל, וכיסוד דבריו מבואר בכפ"ת ל"ו א' לד' רש"י דהא דקתני במתני' ניקב וחסר כ"ש חדא קתני, ולכאור' למ"ל 'ניקב' ופי' הכפ"ת דלרש"י אינו פוסל בחסרון כ"ש בלא נקב, ועפ"י דברי השתילי זיתים יתפרש דהיינו בלא שניקב לחוץ, [ובשפ"א הק' על הכפ"ת מהא דר' חנינא מטביל ונפיק ביה, דהתם לא הוה נקב, ואינו מובן דכה"ג שנחסר ונראה לחוץ חשיב שפיר נקב], ויתכן שלזה כיון המג"א וזהו שציי"ן לס"ב דדוקא בניקב פסול בחסר כ"ש, והגם שהכפ"ת כתב דלד' הרמב"ם פסול אף בלא ניקב, אכתי יש לקיים דין זה ממש"כ החת"ס והבכור"י המובאים לעיל הערה ק"ל דחסרון מבפנים לא שמיא חסרון ואינו נפסל בכה"ג.

²⁸⁴ תרומת הדשן סי' צ"ט, הובא ברמ"א בד"מ ובהגהה והוסיף הרמ"א שנראה מדבריו דה"מ בשעורו ובשרו קיים.

²⁸⁵ ט"ז סק"ה, א"ר, שתילי זיתים סק"ח וט', שו"ע הגר"ז ס"י, ח"א כלל קנ"א ס"ב, משנ"ב ס"ק י"א. [דלא כבית השואבה אות י"ב, ועי' כה"ח ס"ק י"ט מש"כ על דבריו].

²⁸⁶ השו"ע ס"ו פסק כדעת הרמב"ם בפ"ח ה"ז ובפיה"מ, הר"ן [כפי שפירשו הב"י, ואמנם הט"ז ועוד אחרונים פירשו ד' הר"ן כהרא"ש], הרא"ה, המכתם, המאירי, ופסקי ריא"ז, שפירשו דקאי על הגלד החיצון שהוא קרום דק מאוד, אבל אם נקלף אף מקצת מן הקליפה הירוקה העבה קצת ונתגלה הלבן, הו"ל חסר כל שהוא ופסול. ושלא כד' הראב"ד סי' ל"ג, והרשב"א בתשו' ח"א סי' נ"ח, רבינו ירוחם, ותלמיד הרמב"ן, דקאי על הקליפה הירוקה העבה קצת, ולא ניטל מן הלבן כלום.

אומרים שצריך שישתייר ממנו כסלע²⁸⁹, [והוא שלישי טפח²⁹⁰], והלכה כדעה ראשונה, אך יש לחוש לסברא האחרונה במקום שאפשר²⁹¹.

קז. נקלף בחוטמו דינו כדין נסדק בחוטמו המבואר בסעיף ע"א²⁹², ויש אומרים שכיון שאינו פוסל אלא בנקלף כולו אין פוסל בחוטמו לכל הדעות²⁹³.

קח. במה דברים אמורים שאם לא נקלף כולו אינו פוסל, כשלא נשתנה מראה האתרוג מכמות שהיה, אבל אם נשתנה מראה האתרוג כתוצאה מן הקליפה, אע"פ שלא נשתנה לאחד ממראות הפסולים שנתבארו לעיל, דין שינוי מראה זה כחזוית לפסול במקום אחד ברובו, בשנים ושלש מקומות אף במיעוטו, ובחוטמו בכל שהוא²⁹⁴, ויש אומרים שאינו פוסל אלא אם כן נשתנה לאחד ממראות הפסולים²⁹⁵, ויש לסמוך על סברא זו בשעת הדחק²⁹⁶.

---

²⁸⁷ כפי' ר"ח בתוס', הרי"ף, הרמב"ם, הריצ"ג, מ"מ בשם הגאונים, הרי"ד, הרא"ש סי' י"ז, העיטור, פסקי ריא"ז, דכולה פסול, במקצתה כשר. ושלא כפי' רש"י וסיעתו דבמקצתה פסול משום דמנומר הוא, בכולה כשר.

²⁸⁸ כך פסק השו"ע בדעה שהביא בסתם כד' הרי"ף והרמב"ם.

²⁸⁹ שיטת ר"ח, דומיא דטריפה דבעינן שיוור כסלע, והביאה השו"ע ב"א.

²⁹⁰ יו"ד סי' ל' ס"א, הובא בח"א.

²⁹¹ כפי הכלל שכתבו הפוסקים דבמקום שפסק סתם וי"א הלכה כדעת הסתם, ומ"מ יש לחוש לכתחילה לד' הי"א, וכ"כ כאן בשו"ע הגר"ז סט"ו, הובא בכה"ח ס"ק מ"ה.

²⁹² כ"כ הא"ר סק"ט, פמ"ג א"א ס"ק י"ז, בכור"י ס"ק י"ז, דלד' הר"ן דפוסל בכל הפסולין בחוטמו ה"ה לנקלף כל שהוא בחוטמו דפסול, ואילו לשיטת רבינו ירוחם והרמ"א אינו פוסל בחוטמו כיון דפסול נקלף לדידיה משום לקיחה תמה הוא.

²⁹³ חזו"א סי' קמ"ז סק"ה.

²⁹⁴ כ"כ הראב"ד מתחילה (סי' ל"א), וכ"ד הטור, ופסקו כן המג"א סק"ז, שתילי זיתים ס"ק כ"א, ערך השלחן, שו"ע הגר"ז סט"ז, חיי אדם כלל קנ"א ס"ה ובנשמ"א אות ד', שו"ת זרע אמת ח"ג, בכור"י סק"כ, משנ"ב ס"ק כ"ו.

²⁹⁵ כ"כ הראב"ד (סי' ל"ב) בשם יש מי שאומר, וסיים הראב"ד ומסתברא כוותיה, והובא ברא"ש סי' י"ז. ועי' במטה יהודה ובס' פקודת אלעזר שפירשו בד' מרן שסובר כשיטה זו.

²⁹⁶ ח"א ומשנ"ב שם.

קי. נסדק כל אורך האתרוג מראשו לסופו, בבשר הלבן²⁹⁸ [שתחת הקליפה הירוקה העבה], אפי' לא נסדק אלא רוב עוביו²⁹⁹ ומצד אחד³⁰⁰ של האתרוג, ולא נחסר מן האתרוג כלום, פסול, אבל נשתייר ממנה כל שהוא למטה או למעלה, כשר³⁰¹.
קיא. ויש אומרים שאף בנסדק רובו מצד אחד, פוסל³⁰², ואע"פ שנשתייר בין למעלה בין למטה פסול לדעה זו³⁰³, ויש מי שאומר שאינו פסול אלא בשלא נשתייר למטה כלום³⁰⁴.

²⁹⁷ חזו"א סי' קמ"ז סק"ה, וחיים וברכה אות קל"ג, דלא כשו"ת צמח צדק החדש סי' ס"ה.
²⁹⁸ כן פירש הריטב"א בפ"י ב', וכן פירש המשנ"ב ד' הרמ"א שכתב וכל שלא נסדקה רוב קליפתו העבה לא מיקרי נסדק, דקאי על הקליפה הלבנה, והגם שנראה כי דברי הרמ"א לקוחין מתוך לשון הר"ן, ובדברי הר"ן משמע בהדיא דקאי על הקליפה הירוקה שמעל הקליפה הלבנה, כמבואר בדבריו ד"ה נקלף, וכן מוכח בריטב"א ששם מקור הדברים, ולפי"ז ד' הר"ן היא כדעה ג' שהביא הריטב"א יעו"ש, וכן מבואר במטה יהודה בפ"י ד' הרמ"א, מ"מ נראה שדקדק המשנ"ב בד' הרמ"א שהשמיט תיבת 'החיצונה' מלשון הר"ן משום דמפרש על הלבן, ובשתילי זיתים ס"ק ט"ז פירש אף את דברי הר"ן כן, וצ"ע.
²⁹⁹ כן פירש המשנ"ב ס"ק כ"ב לשון הרמ"א רוב קליפתו דקאי על רוב העובי, וממילא שייך אף לדעת השו"ע שסובר שאינו פוסל אלא בנסדק בכל ארכו, אולם במטה יהודה פי' לשון הרמ"א דקאי על רוב ארכו ולפי"ז קאי רק לדעת הר"ן והריטב"א שהביא הרמ"א דפוסל אף ברוב ארכו, וכן נראה שהבין בשתילי זיתים שהשמיט הגהה זו.
³⁰⁰ פי' ב' בריטב"א ובר"ן, וכן פירשו בד' השו"ע שסתם המג"א סק"ה, שתילי זיתים ס"ק ט"ו, שו"ע הגר"ז סי"ג, משנ"ב ס"ק י"ח. [ודלא כמטה יהודה שפי' בד' השו"ע דסתם נסדק היינו משני צדדים].

³⁰¹ השו"ע ס"ה פסק כד' רש"י תוס' והרא"ש שאינו פוסל אלא בנסדק כולו, ולא העלה ד' הריטב"א והר"ן שפוסל אף ברוב. [וכן בשתילי זיתים השמיט הגהת הרמ"א שהעלה שיטתם].

³⁰² הרמ"א בהגה הביא שיטת הריטב"א והר"ן שפוסל ברובו, כן מפורש בריטב"א אף לדעה זו שפוסל 'ברוב' מצד אחד, וכ"ה גם ביאור ד' הר"ן כמו שפירש הרמ"א, ומסתייע מד' הריטב"א כמש"כ הגר"א בביאורו, נשמ"א כלל קנ"א אות ג', בכור"י ס"ק י"ח, בית השואבה אות כ"ה, משנ"ב סק"כ, ויישבו תמיהת הב"ח, הט"ז, ומג"א, ע"ד הרמ"א, דל"ד לטריפות, וכ"כ ליישב ד' הרמ"א בפמ"ג משב"ז סק"ט, ונהר שלום סק"ב.

³⁰³ כן מתבאר מד' האחרונים בהערה הקודמת שחילקו בין דין טרפות לדין אתרוג, וכן כתב בבה"ל ד"ה ויש מחמירין.

³⁰⁴ כן צידד החזו"א סי' קמ"ז סק"ג.

פוסל אף בכל שהוא³⁰⁵, כיון שפסול נסדק מפני שאינו 'הדר'³⁰⁶,
כך דעת מרן השלחן ערוך³⁰⁷, ויש אומרים שטעם הפסול בנסדק
משום 'לקיחה תמה' ואינו פוסל בחוטמו³⁰⁸.

ניטלה פטמתו

ק"ג. יש מן האתרוגים שבראשם גדל פיטם, והוא כמין דד שבראשו
יש שושנה, ויש בהם שני מינים, יש והפיטם רך כגוף האתרוג

³⁰⁵ דעת הרמב"ן בהלכות לולב סי' ס"ב, הרא"ה, הריטב"א, והר"ן, וכ"מ במאירי סי' קנ"ג
וקס"ג וארח"ח סי' ט"ז בד' הראב"ד דכל הפסולים פוסלים בחוטמו ובכלל זה פסול נסדק,
והובא בשו"ע בשם ויש מי שאומר. וכתב הלבוש דלפי"ז הא דאמרינן דאם נשתיר למעלה כל
שהוא כשר, היינו מתחת לחוטמו, ע"כ. ויש להעיר דזה א"ש לשיטת הר"ן והריטב"א דחוטמו
היינו הדר, ואין הדר חלק מגוף האתרוג לומר שחשיב שיוור, ולכן אם נסדק כולו בלא הדר פסול
משום נסדק כולו, אבל לשיטת השו"ע שפסק כד' ר"ח והרי"ף שהוא השיפוע, פשוט לכאור'
שאינ מקום לומר שמחשבים האתרוג בלא השיפוע. וא"כ צ"ע דהא ד' השו"ע בס"ט דחוטמו
היינו השיפוע ואיך סתם דפסול בחוטמו ומשמע דהיינו השיפוע, וכ"כ בהדיא רבינו השתילי
זיתים ס"ק ח"י דחוטמו הכא היינו כהיא דס"ט, ואיך יפסל לעולם מדין נסדק כולו, דאי נסדק
חוטמו תיפול מדין חוטמו, ואי לא נסדק חוטמו הרי לא נסדק כולו, ולכאור' צריכין אנו לדברי
הגר"א בביאורו שנחלק על הלבוש ופירש דהר"ן והריטב"א דפסלי בחוטמו אזלי לטעמייהו
דנסדק פוסל ברובו, ומש"ה דין 'נסדק' משכח"ל אף בלא נסדק חוטמו, כגון שנסדק רובו, אלא
דזה ניחא לשיטת הגר"א ודעימיה אבל לשיטת הט"ז והמג"א והשתילי זיתים דנחלקו על הרמ"א
וס"ל אף בד' הר"ן דאין פוסל אלא בכולו א"כ הדרא קושיא לדוכתא. וצ"ע.

³⁰⁶ פשוט הוא לד' הראשונים שפירשו דאף פסול חסר משום 'הדר' דה"ה לפסול נסדק דמאי
שנא, ונראה שזהו טעמם דהרמב"ן הרא"ה הריטב"א והר"ן שפסלו נסדק בחוטמו בכ"ש, ולא
כפי שנראה מד' הד"מ דס"ל דאף פסול דלקיחה תמה פוסל בחוטמו.

³⁰⁷ מבואר בב"י שהשוה דעת הר"ן והרא"ש אע"פ דהר"ן הזכיר כל הפסולים והרא"ש כתב יבש
וכל הפסולים משום הדר, וסייעתא לדבריו מהמאירי וארח"ח הנ"ל שפירשו בד' הראב"ד דה"ה
לכל הפסולים, ולא נצטרך לומר שנחלקו עם הרא"ש בהבנת ד' הראב"ד, ושלא כד' הד"מ
שמחלק ביניהם, וא"כ לשיטתו אין מחלוקת בדבר כלל, ומה שהביא בשו"ע בס"ה גבי נסדק,
ובסי"ב גבי יבש, דעה זו בלשון יש מי שאומר, זהו מפני שכך דרכו במקום שלא מצא הדין
מפורש לשאר הראשונים, וכן משמע במג"א ס"ק י"ז בקושייתו על השו"ע, ועיי"ש במחה"ש,
[אמנם בתשו' רעק"א שבסו"ס דו"ח כתב שדעת המחבר תרמ"ח סי"ב והמג"א שם דדוקא חזוית
ושינוי מראה פוסל בחוטמו, ויתכן דס"ל דזהו סתם וי"א והלכה כסתם, וצ"ע].

³⁰⁸ כך פירש הד"מ סק"ה לשון הרא"ש ורבינו ירוחם דכל הפוסלים משום 'הדר' פסלי בחוטמו
בכ"ש, משמע דהפסולים משום לקיחה תמה לא פסלי בחוטמו בכ"ש, וכ"נ ד' המג"א ס"ק י"ז,
וכ"כ בבכור"י ס"ק י"ז, וכ"נ ד' המשנ"ב ס"ק מ"ז.

³⁰⁹ מדברי הראשונים מבואר שהפיטמא היא באופן זה, שהרי פירשו הרמב"ם וסיעתו דחזוית פוסל בחוטמו היינו בדר, ובעץ לא שייך מראה חזוית, כמש"כ הכפ"ת דמה"ט לא שייך פסול בשושנה, וכן מפורש ברמב"ן הל' לולב סי' נ"ג, והמאירי במגן אבות סי' קי"ז, שהדד נאכל כאתרוג, וכ"כ בכפ"ת.

³¹⁰ כך דקדק הכה"ח ס"ק מ"ו מדברי המג"א סק"ט שכתב שהדד הוא 'העץ' שעל ראש האתרוג, וכ"ה לשון הרמ"א ס"ו 'העץ' שראש הפיטמא עליו, והוסיף בזה בס"ק מ"ח לפרש עיקר דינו של המג"א שאינו פוסל אלא בניטל עד האתרוג, ודברי טעם הם כמו שיתבאר להלן, ומה שהשיג עליו בס' כשרות ד' המינים סי' ג' מד' הכפ"ת אין זו השגה מתרי טעמי, חדא, דהכה"ח לא פירש כן אלא בד' המג"א שחילוקו לא שייך אלא בפיטם עצי אבל מודה שדברי הראשונים קאי בפיטם בשרי, ומה שמצינו בראשונים שהכשירו בניטל הדד היינו משום דס"ל דאין הדד מגוף האתרוג כלל, וכמו שכתב כן הרמב"ן הל' לולב סי' נ"ז דאינו מגופו של אתרוג שיפסל בו, אבל להסוברים שהדד מגוף האתרוג כל שהוא רך וירוק כגון האתרוג י"ל שפוסל בכל שהוא, ועוד דמפורש שם בכפ"ת דעינינו הרואות 'כמה פעמים' דהעץ שבראש האתרוג הוא רך וירוק כגון האתרוג, הרי שהדגיש שזה מצוי כמה פעמים אבל מסכים שיש מציאות של פיטם כגון העץ כפי הנראה מדברי הרא"ם שהביא שם, ואע"פ שכתב שם הכפ"ת ליישב ד' התוס' שאינו חשוב חסר אלא בשנעשה גומא, הרי שיטת התוס' שאין הדד מגוף האתרוג כלל. אלא שאם באמת דיוק הכה"ח מל' 'עץ' הנה גם בתוס' ל"ו א' מצינו לשון זה שכתבו שיוצא מחודו שבראשו כמין עוקץ בולט וקשה כעץ ולכך קרי ליה עוקץ, ולפי דברי הכה"ח גם בתוס' נפרש שהוא פיטם עצי, ובאמת כך משמע בכפ"ת הנ"ל שכ' שכמה פעמים הוא 'רך' וירוק כגון האתרוג, משמע דבאופן שכתבו התוס' שהוא 'קשה' כעץ אינו כגון האתרוג. ואמנם גם ברמב"ן הל' לולב (סי' נ"ו) כתב שושנתו הוא הדד היוצא בחוטמו 'כמין עץ', והרי הרמב"ן סי' נ"ג פי' שהדד נאכל כאתרוג, אלמא דאין לדייק מלשון 'עץ' שהוא פיטם עצי, אך הרמב"ן לא כתב 'קשה כעץ', ולכן שפיר מתפרש כמין עץ על צורתו ולא על מהותו.

³¹¹ כ"ה לפי ר"ח הרי"ף והרמב"ם ניטלה פיטמתו דמתני', וכע"ז פירש רש"י בשם רבינו יעקב בר יקר, [אלא שחלוקים בפירוש מימרא דר' יצחק בגמ' ניטלה בוכנתון], ומרן בשו"ע העלה לשון הרמב"ם בס"ז וס"ח ומשמע דפסק כוותיה וכמש"כ בשלחן גבוה סוס"ק ט"ז דמש"ה העלה לשון הרמב"ם דכל מקום שפוסק כמותו תופס לשונו כמות שהוא, ע"כ. ועוד שלפי הכלל שייסד מרן בהקדמתו יש לפסוק כשני עמודי ההוראה העומדים בשיטה זו. וכ"כ בערוה"ש סכ"ג דהשו"ע פסק כר"ח והרי"ף והרמב"ם. [וזה דלא כד' השעה"צ אות ל"ז שכ' דהשו"ע לא פסק להחמיר בשניהם אלא מספק].

³¹² כן מבואר בריטב"א ל"ה ב', והובא בארח"ח סי' ט"ז שהביא מרן בב"י, וכן נראה לד' הראשונים המפרשים דחוטמו היינו הדד ופוסל שם חזזית בכל שהוא, א"כ ה"ה דניטלה פיטמתו משום שאינו הדר, וא"צ לומר שהוא מטעם חסר, וכל מה שהוצרך רבינו ירוחם לומר שהוא מטעם חסר נראה דהיינו משום דאזיל בשיטת הרא"ש דמפרש בד' הר"ח והרי"ף דחוטם הוא בגוף האתרוג, וס"ל דהדד אינו מגוף האתרוג, ומש"ה הוצרך לפרש דטעם הפסול משום חסר, כפי שהוצרכו הראשונים לפרש לגבי עוקצו. וההשלמה והמכתם שפירשו כן היינו משום דמפרשי ד' ר' יצחק דמפרש למתני' דאינו פוסל אלא בניטלה הבוכנא וא"כ ע"כ משום שנעשה מקומו גומא ונעשה חסר, אבל לד' הרמב"ם וכפי פשטות ד' ר"ח והרי"ף דהדד היינו החוטם, ור' יצחק מילתא באפי נפשה קאמר, א"כ שפיר יש לפרש הטעם משום הדר, וכ"כ הד"מ סי' תרמ"ט בשם מהר"א מפראג שכ"מ מד' הרא"ש, הלבוש תרמ"ח ס"ז, וכן מתבאר בכפ"ת ל"ד ב', וכ"מ בספר כפתור ופרח ובתשו' הרדב"ז המובא להלן הערה קצ"ז וכ"כ המג"א תרמ"ט ס"ק י"ז ודקדק כן גם מד' המ"מ עיי"ש. [וכבר תמהו המאמ"ר והבכור"י שמסקנתו שם שלא כדבריו בסי' תרמ"ח סק"ט שהוא מטעם חסר].

³¹³ כ"ה ברבינו ירוחם הובא בד"מ סי' תרמ"ט, ההשלמה ל"ד ב', המכתם ל"ו א', רבינו מנוח פ"ח ה"ז, וכ"מ ביראים סי' תכ"ב, הובא במרדכי סי' תשנ"ב, ובאו"ז סי' ש"ט, וכ"ד המג"א תרמ"ח סק"ט, וגם המטה יהודה אע"פ שבס"א נקט שהוא מטעם הדר, בס"ז הדר ביה וכתב דמדברי הרמ"א הנ"ל בסי' תרמ"ט מבואר דמשום חסר הוא, והוסיף דכ"מ גם מהא דאתרוגים שאין להם פיטם מתחילת ברייתם כשרים, ולפי מש"כ התה"ד סי' צ"ט דאין להכשיר בסברא זו של תחילת ברייתו אלא בפסולים מטעם חסר, ולא בפסולים מטעם הדר.

שלמעלה מן האתרוג או רובו³¹⁵, אבל ניטל מקצת ממנו ורובו קיים, כשר, ויש מחמירין אף בניטל כל שהוא מן הדרד³¹⁶, ומסתבר להחמיר כשיטה זו כשהדר רך וירוק כמראה האתרוג³¹⁷, [פיטם בשרי], אבל ניטלה השושנה שעל הדר, הרי

³¹⁴ כן כתב מרן הב"י שנראה לו לפירוש ר"ח, והוסיף לדקדק מד' הרא"ש, וכוונת הב"י נראה דרק לפירוש הריטב"א והר"ן מפרש ר' יצחק דאינו פוסל בניטל הדר אלא בשניטלה הבוכנא, משא"כ לפי ר"ח דר' יצחק קאי אעוקצו, אין מקור לחדש ד"ז, וא"כ דה"ה לפי הרי"ף והרמב"ם העומדים בשיטה זו יש לפסול אף בשלא ניטלה הבוכנא, ושור"ר שפי' כן המטה יהודה, ולא ס"ל להב"י כד' הט"ז ומג"א שדקדקו מל' הרמב"ם דאינו נפסל אלא בשינטל עם הבוכנא, דאין זה מוכרח כלל דשפיר יש לפרש דניטל דדו היינו כל או רוב הדר שיוצא מחוץ לאתרוג, ואדרבא מדוקדק ברמב"ם דדוקא גבי עוקצו כתב שנעשה מקומו גומא, וכן כתב המג"א בשם הב"י דאפי' בשלא נעשה גומא פסול, [ומה שפי' מהרי"ץ בשו"ת פעולת צדיק ח"ג סי' כ"ח שיעשה קצת גומא, צ"ע, ואכמ"ל], והמטה יהודה והמאמר סק"ו הוסיפו לדקדק כן בשו"ע עפ"י הדיוק שדקדק הב"י ברא"ש, ועוד נראה דמאחר שפי' הב"י כן בשיטת ר"ח וסיעתו, א"כ כך דעתו בשו"ע לפי מה שנתבאר לעיל הערה קמ"ה שכשיטתם פסק מרן בשלחן ערוך. וכ"ד הלבוש ס"ח והובא במג"א, והב"ח. וכ"ז שלא כד' הט"ז שהלך בשיטת הריטב"א, הר"ן, ההשלמה, והמכתם, דס"ל דר' יצחק מפרש לניטלה דמתני' דאינו פוסל עד שניטלה בוכנתו ויעשה גומא, ועי' במטה יהודה שהאריך בטוטו"ד לדחות כל דברי הט"ז. [ויש להעיר בזה על המשנ"ב סק"ל דמשמע שתפס לעיקר כד' הט"ז].

³¹⁵ אמנם המג"א תרמ"ח סק"ט כ' דאינו פוסל אלא שניטל עד האתרוג, ובעקבותיו הלכו הא"ר, הגר"ז, הלכה ברורה, וח"א, הובאו בשעה"צ אות ל"ד, מ"מ כבר העירו המאמר והבכור"י שכל דברי המג"א הם לפי שיטתו כאן דהפסול מטעם חסר, אך לפי מש"כ בסי' תרמ"ט דהפסול משום הדר יש לפסול כל שנחסר רוב הדר, והובאו בשעה"צ אות ל"ו. ויש לסייע דבריהם ממש"כ הראב"ד סי' מ"ז דניטלה פיטמתו היינו רוב פיטמתו, ולפי הבנת המאירי בראב"ד היינו רוב הדר, [ועי' הערה הבאה]. ושור"ר במטה יהודה דמשמע מדבריו דאף המג"א לא הכשיר אלא בשניטל עד חציו, ובדרך זו כתב דאף דעת מרן כהמג"א כמו שפי' המג"א בדעתו, ולא יפסל אם ניטל עד חציו לשליש או לרביע. אמנם פשטות דברי מג"א דאינו פוסל לדידיה אלא בשניטל עד האתרוג, ובלא"ה אינו פוסל אף שניטל רובו, וכן מפורש בשו"ע הגר"ז סי"ז שכתב דאפי' ניטלה כל הפיטמא ולא נשאר ממנה רק גובה משהו בענין שמקצת ראש האתרוג מכוסה כמו שהיה בתחילה הרי זה כשר, וכן נראה שלמד השתילי זיתים ומש"ה לא העלה דברי המג"א והט"ז כלל, משום שאין כן ד' מרן שפוסל בניטל הדר ומשמע אף ברובו כנ"ל.

³¹⁶ כ"כ המאירי במגן אבות סי' קס"ב.

³¹⁷ כ"כ הכה"ח ס"ק מ"ח, וסייעתא לדבריו מהמאירי והראב"ד בהערה דלעיל, והם דברו בפיטם בשרי שבו בלבד פוסל חזזית בכ"ש כמשנ"ת לעיל מהכפונ"ת, ואת דברי המג"א ניתן לקיים בפיטם עצי, אלא שקשה דהרי המג"א מפרש כן בד' הרמב"ם שפוסל בחזזית כ"ש בדדו, וד' הרמב"ם שפוסל בחזזית בדדו לא ניתן לפרשו בפיטם עצי. עוד יש להקשות על דבריו כעין

קטז. אתרוג שנשברה פיטמתו אך עדיין היא מחוברת ודבוקה בו, יש אומרים שאם החיבור חזק שיכול להתקיים, כשר³²⁰, ויש אומרים שכל שנשברה רובה, פסול³²¹. קיז. אתרוג שניטלה פיטמתו הסכמת הפוסקים שאין מועיל להכשירו על ידי דיבוקו בדבק או חיבורו במחט³²².

אתרוגים הגדלים ללא פיטם

קיח. אתרוגים שאין להם פיטמא מתחילת גידולם, כמו ה'אתרוג התימני' כשרים, ואין בהם פסול ניטלה פיטמתו³²³, וסימן ההיכר שלא היה להם פיטמא מתחילת גידולם היא שבמקום הפיטמא יש גומא כתוצאה מכך שלא גדלה עמו הפיטמא בתחילת ברייתו³²⁴.

מה שהקשינו לד' המאירי דהרי הרמב"ם פוסל בחזית בחוטמו, א"כ איירי בפיטם כשרי, וא"כ למה פוסל רק בניטלה הפיטמא ולא בנחסר ממנה כל שהוא. וצ"ע.

³¹⁸ כן העלו הראב"ד, והרמב"ן, הריטב"א, הר"ן, והמאירי, ואמנם הר"ן פירש בד' הרי"ף דפוסל בניטלה השושנתא, אך נחלק עליו, וכבר כתב הב"י שאף הרי"ף אינו פוסל אלא בניטל החד ולא בניטלה השושנתא, והביאור הלכה סייע דברי הב"י מפ"י ר"ח שזכינו לאורו, וכן מוכח שהבין המ"מ בד' הרי"ף כמש"כ הלח"מ שם, ולפי"ז לא מצינו מי שפוסל בניטלה השושנתא, ומה"ט בשתילי זיתים לא העלה ד' הרמ"א שכ' דיש מחמירין אם ניטלה השושנתא וכו', וגם הרמ"א הסכים דלענין דינא אין לפסול א"כ ניטל החד, וגם הב"ח שהשיג ע"ד הרמ"א, המעיין בדבריו יראה שפירש דברי הרמ"א שאין לפסול בניטלה השושנתא היינו כהריטב"א והר"ן דאין פוסל עד שיעשה מקומו גומא, ועל זה עיקר השגתו, ואין ראייה דס"ל לפסול בניטלה השושנתא דידן. [ועי' במאמר סק"ו שעמד עליו במה שפי' ד' הרמ"א כן].

³¹⁹ הגהת הרמ"א דטוב להחמיר במקום שאפשר.

³²⁰ שבות יעקב ח"א סי' ל"ה, ועי' בדברי הרב פתח הדביר בספר צפיחת בדבש סי' ל"ה שהסכים להכשיר אם החיבור חזק כ"כ שאם אוחד ומעלה החד עולה כל האתרוג עמו, והובא בשד"ח מערכת ד' מינים סי' א' אות ח'.

³²¹ הבית אפרים או"ח סי' א', בית השואבה אות ל"ו.

³²² ראה להלן בענין ניטל עוקצו.

³²³ יסוד ההיתור בדברי הראב"ד הל' לולב (סי' כ"ח) דיש הרבה שאין להם ואינה מעכבת, וכ"כ הרא"ש סי' ט"ז דיש אתרוג שלא היתה בו פיטמא מעולם ואינו נפסל בכך, וכ"כ ההשלמה, והובא במכתם, בארחות חיים, ובכל בו, רבינו מנוח, רבינו ירוחם, טור וב"י סי' תרמ"ח.

³²⁴ כ"כ המבי"ט ח"ג סי' מ"ט, הובא במג"א סק"י.

קייט. ניטל העוקן, והוא העץ שהאתרוג תלוי בו כשהוא באילן, ונעשה מקומו גומא, פסול³²⁵, וטעם הפסול משום שמקום הגומא הרי הוא כחסר³²⁶, ופסול.

קכ. אינו פסול בנטילת העוקן אלא אם כן ניטלה הבוכנא עד האתרוג עצמו, אבל אם נשאר אפילו כל שהוא מהעץ, המכסה את כל פני רוחב הגומא, כשר³²⁷, ואם נתגלתה הגומא אפילו כל שהוא, פסול³²⁸.

קכא. ניטל עוקן האתרוג הסכמת הפוסקים שאין מועיל לחברו על ידי מחט או בדבק³²⁹.

אתרוג היבש

קכב. אתרוג היבש פסול³³⁰, ושיעור היבשות כשכלתה הלחלוחית שבו³³¹, וניתן לבדקו על ידי שיעביר באתרוג מחט ובו חוט, ואם יש בו ליחה יראנה בחוט³³².

³²⁵ היינו מימרא דר' יצחק ניטלה בוכנתו לפי ר"ח והרי"ף והרמב"ם, [ולד' רבינו יצחק בר יקר, הראב"ד, והרמב"ן, היינו ניטלה פיטמתו דמתני'], וכ"פ השו"ע תרמ"ח ס"ח.

³²⁶ כ"כ הרי"ף, והרא"ש, וכן פי' רש"י בד' רבינו יצחק בר יקר, וכ"ה במ"מ, רבינו מנוח, אר"ז סי' ש"ט, וכן העלו הפוסקים, ומשנ"ב ס"ק ל"ג.

³²⁷ הריטב"א והר"ן, וביאור מרן הב"י, והובא ברמ"א.

³²⁸ כן מתבאר מדברי מרן הב"י. [וזה לכאור' שלא כד' הראב"ד סי' מ"ז שכתב לענין פיטמתו דאין פוסל אלא בניטלה רוב פיטמתו, [והרי לפי' הראב"ד פיטמתו היינו עוקצו], אא"כ נפרש ד' הראב"ד דכוונתו לאופן שנשבר העוקן שאינו פוסל עד שישבר רובו, וכמש"כ בבית השואבה אות מ"ד הובא בכה"ח ס"ק נ"ח].

³²⁹ השבות יעקב ח"א סי' ל"ה, הא"ר, מקור חיים לחו"י, פמ"ג משב"ז ס"ק י"ב, יד המלך פ"ח מהל' לולב ה"ז, בגדי ישע, בית מאיר אה"ע סי' ק"ל ס"ז, הרב בעל פתח הדביר בספרא דמר אביו צפיחת בדבש סי' ל"ד, בית השואבה אות מ"ג, בכור"י ס"ק כ"ו, שו"ת חסד לאברהם תנינא סי' ע"ה, שו"ת דברי מלכיאל ח"א סי' ל"ג, והרבנים שהובאו בשד"ח מערכת ל' כלל קמ"א אות י"ט. [דלא כתשו' בית יעקב סי' קמ"ב שהכשיר].

³³⁰ מתני' ל"ד ב'.

³³¹ הראב"ד סי' נ"ח, וכ"פ הרא"ש סי' כ', והטור, ושו"ע תרמ"ח ס"א.

³³² הראב"ד והפוסקים שם, ואמנם הראב"ד כתב כן לנקבו נקב מפולש מעבר לעבר, ולשיטתו דנקב מפולש אינו פוסל בלא חיסרון, אך למאי דקי"ל דפוסל במפולש אף בלא חיסרון, ואפי' בניקב עד חדרי הזרע, פירשו הפוסקים כמה אופנים לבדיקתו בלא שיפסל בנקיבתו, א' שנוקב

שנה³³⁴. [נראה לקמן דין אתרוג ששהה בתא המקרה, או בתא
ההקפאה].

קכד. יבש האתרוג בחוטמו הרי זה פוסל בכל שהוא כדין חזוית
בחוטמו³³⁵.

קכה. יבש האתרוג בקליפתו החיצונה ברובו או בשנים ושלש מקומות,
יש אומרים שפסול כדין חזוית³³⁶.

קכו. אתרוג כמוש, כשר³³⁷, אלא שיש לו לבדקו במחט וחוט שלא
כלתה לחלוחיתו.

בעובי האתרוג באותו צד, כן פירשו הלבושי שרד, שתילי זיתים ס"ק י"ג, מאמר מרדכי סק"ב,
דברי הט"ז. ב' שנוקב לאורך האתרוג מעוקצו כלפי חוטמו באותו צד, כ"כ הבכור"י סק"ג. ג'
המג"א פ' שיכניס המחט בצד שבו החור עם החוט ולא יכניסנו עד חדרי הזרע.

³³³ תשובת מהרי"ל סי' ה', הובא בדרכי משה סק"א, ויסוד הדברים מבואר בראב"ד סי' ס"ב
דלאחר י"ב חודש כלה הלחות בכל המינים, והב"ח וא"ר פירשו דלא מהני בדיקה אפי' מצא בו
לחות כיון דקים להו לחז"ל דלאחר י"ב חודש אין בו עוד לחות, הובאו בשעה"צ אות ח', אמנם
הט"ז סק"ב פירש לאידך גיסא דלא אמר המהרי"ל אלא שצריך לבדקו, ובבכור"י סייעו מד'
הראב"ד דלהלן דמהני לשמרו ע"י שטומנו בדברים לחים, והובא בשעה"צ, אך לכאן משמע
דאדרבא דוקא אם טמן בדברים לחים משתמר אבל בלא"ה לא, וכן מתבאר מעיקר ד' הראב"ד
דאחר י"ב חודש בסתמא כלתה הלחה, ומ"מ מד' הראב"ד נראה דרך ממוצעת בין השיטות,
דבסתמא תלינן דכלתה לחותו, ופסול, אך אם בדקו ונמצא בו לחות, הרי זה כשר שיתכן שלא
היה במקום חם ויבש כ"כ. ושור"ר שפ"י כן החמד משה ד' מהרי"ל. [וצ"ע על השעה"צ שהשוה
דעתו עם הא"ר והב"ח].

³³⁴ כ"כ הראב"ד סי' ס"ד, וכיוצ"ב כ' הב"ח לענין אם טומנו בדבש משתמר בלחותו. [אלא
דבכה"ג לד' הט"ז ודעימיה פסול משום כבוש].

³³⁵ הראב"ד סי' מ"ט, רמב"ן סי' ס"ב, הרא"ה, הריטב"א, הר"ן, הרא"ש סי' כ', טור, שו"ע
סי"ב. ומה שהביא השו"ע דין זה בשם יש מי שאומר תמה המג"א מי מצינו שחולק בדבר, ופי'
שכוונת השו"ע לאפוקי משיטת השלטי גבורים דאינו פוסל אלא בכלו, ועי' מש"כ בזה
בביאורים סי' ד' אות ג' ד', ולו"ד המג"א היה נראה דבאמת אין חולק בדבר ומש"כ בלשון יש
מי שאומר היינו מפני שכך דרכו במקום שהיא שיטה מחודשת שלא נזכרה בשאר ראשונים
וכמש"כ לעיל הערה ק"מ.

³³⁶ כן משמע מד' ראבי"ה שהובא ברמ"א תרמ"ט ס"ה שיש פסול יבש שיכול לקלפו ולהכשירו
כחזוית, וכן פירש שם הבה"ל, וכ"כ בכור"י סק"א, וכן מתבאר מד' הפמ"ג שהובא במשנ"ב ס"ק
מ"ח, ואף שבבה"ל שם פקפק דבשנים ושלש מקומות אינו פוסל אלא א"כ נשתנה מראה
האתרוג על ידי היובש, מ"מ בדבריו בסי' תרמ"ט הנ"ל נראה שסובר לפסלו. ועי' בביאורים סי'
ד' שנתבאר דמד' הראב"ד והראשונים שהביאו דין בדיקת האתרוג משמע בהדיא דלא מיפסל
אלא ביבש תוכו, ולא סגי במה שיבש מבחוץ.

קצת. פסול אתרוג ככדור, פסול³⁴⁰, שאין דרכו להיות כך.
ערוך יש להכשירו בשאר ימים.

קצת. אתרוג העשוי בעיגול כקדירה, כשר אף לכתחילה³⁴¹, ויש
אומרים שראוי למצוה מן המובחר שלא ליטלו למצוה³⁴².
קל. אתרוג שגדלו בדפוס ועשאו כבריה אחרת שאינו דומה לאתרוג
כלל, פסול³⁴³, אבל עשאו כבריית אתרוג, כשר, אפילו עשאו
בצורת דפים דפים.

קלא. טעם הפסול בעשאו בדפוס כבריה אחרת משום שאינו הדר³⁴⁴,
ולכן כשר בשאר הימים לד' מרן השלחן ערוך, ויש אומרים
שפסולו מצד שאינו בכלל אתרוג ופסול כל שבעה³⁴⁵.

---

³³⁷ ברייתא ל"א א' כמושין כשרין, וקאי על כל ד' מינים, וכ"פ הרמב"ם פ"ח ה"א, וכן מסקנת
המג"א רס"י תרמ"ח, אלא שכתב דצריך שיבדקנו, ובשעה"צ הביא שכ"ד רוב הראשונים הרי"צ
גיאת, הר"ן, העיטור, הריא"ז, ורבינו ירוחם, ושלא כג"י הבה"ג בברייתא ל"ז א' 'כמוש' תחת ג'
רוב הראשונים 'כבוש', וכ"ה בראבי"ה, ואו"ז סי' ש"ט, והגהות אשרי.
³³⁸ ברייתא ל"ו א', אתרוג ככדור פסול, טושו"ע סי"ח. ופי' המ"מ דהיינו שעגול מכל צד, והובא
בשתילי זיתים ס"ק מ'.

³³⁹ לבוש, הובא במשנ"ב ס"ק נ"ט. [ועי' חיים וברכה אות רכ"ט דאפי' יש לו פיטם ועוקץ פסול,
ודלא כס' מתא דירושלים שסבר לחלק בזה].

³⁴⁰ כ"כ היראים סי' תכ"ב, מחזור ויטרי סי' ש"ע, סידור רש"י סי' רצ"ז, פי' הריבב"ן ל"ו א',
וכ"כ מטה יהודה, וכן משמע בפמ"ג תרמ"ט ס"ק י"ב, ובבכור"י ס"ק ל"א, וכן העלה בשעה"צ
אות ס"ה, ועיי"ש בשעה"צ שדקדק מל' הלבוש שאינו בכלל אתרוג ופסול כל שבעה, אך לענ"ד
שפיר יש לפרש בד' הלבוש דכיון שאין דרכו להיות כן מש"ה פסול מטעם הדר, דאם דרכו בכך
הרי זה בכלל הדר.

³⁴¹ כ"ה לגירסת רוב הראשונים דגרסי ככדור, וכ"ה בטור ושו"ע סי"ח, ועי' בבה"ל סי"ח ד"ה
העגול שלא חשש לגירסת ככדור כלל אף לא לענין מצוה מן המובחר.

³⁴² עטרת זקנים לחוש לגי' שהביאו התוס' 'ככדוד', שהוא עשוי כמין דוד ועגול כקדירה. [ועי'
בכור"י ס"ק מ"ה].

³⁴³ ברייתא ל"ו א', וגמ' בע"ב, טושו"ע סי"ט.

³⁴⁴ כ"ה ביראים ומחזור ויטרי וסידור רש"י שם, וכ"מ בקרית ספר להמבי"ט פ"ח מלולב,

³⁴⁵ כ"כ המכתם ל"ו ב' דבגדלו בדפוס ראוי לומר שיפסל לעולם, וכ"ה בארח"ח וכל בו הובאו
בא"ר סי' תרמ"ט ס"ק כ"א, ובפמ"ג משב"ז ס"ק י"ב, וכיוצ"ב כתב המאירי ל"ו א', [אמנם
דבריו אמורים שם רק לד' הפוסלים הדר כל שבעה, ועכ"פ לשיטה שהביא בראש הפרק שכל
שפסולו מתחילת ברייתו פסול כל שבעה ולא קי"ל כשיטה זו].

מבושל וכבוש

קלד. אתרוג המבושל, פסול³⁵⁰.

קלה. אתרוג הכבוש בחומץ, פסול³⁵¹, ושיעור כבוש הוא שישה כ"ד שעות רצופות בחומץ, אמנם בחומץ חזק שמבעבע כשופכים ממנו על הארץ כל ששה שיעור בכדי שיתנו על גבי האור וירתיח³⁵² הרי זה כבוש³⁵³.

³⁴⁶ במשנ"ב ס"ק ס"ב הביא דברי הערוך בשם רב האי גאון התיום שאמרו בשני אופנים הם, יש שהם שנים דבוקין בברייתן, ויש שהוא אחד שהיא שני חצאים חלוקים מלמעלה ומחברים מלמטה בכל שהוא.

³⁴⁷ רמב"ם פ"ח ה"ח וכתב הב"י שכן עיקר וכך פסק בשו"ע ס"כ.

³⁴⁸ דעת הסמ"ג שהביא הטור, וכ"ה ד' הראב"ן, הרוקח, ורבינו ירוחם.

³⁴⁹ הרמב"ן הל' לולב סי' ס"ב, והובא בב"י סי' תרמ"ה מהארח"ח. וכ"כ לדינא בבית דוד סי' תי"א הובא בשלחן גבוה [תלמידו של ה"ב"ד], ובית השואבה אות ע"ט, כה"ח ס"ק קכ"ה.

³⁵⁰ טור ושו"ע ס"ט"ו. ועי' כפורת ל"ו א' שהק' מנ"ל לפסול במבושל הא בברייתא קתני שלוק ולפי' רש"י שם ובשאר דוכתי שלוק הוא יותר ממבושל, ותי' שלמדו כן מדין כבוש. ועי' חיים וברכה אות י' מה שהביא בזה.

³⁵¹ ברייתא ל"ו א' טור ושו"ע ס"ט"ו.

³⁵² ושיעור זה עי' בדרכי תשובה יו"ד סי' ק"ה ס"ק מ"ב די"א שהוא ח"י רגעים, וי"א שהוא פחות משה רגעים, וי"א שאין אנו בקיאין בשיעורו.

³⁵³ עי' ביו"ד סי' ק"ה ס"א שמבואר בשו"ע דכבוש בחומץ וציר א"צ מעל"ע אלא בכדי שיתנו על גבי האור וירתיח, והקשו הש"ך והפר"ח שם דסותר למה שפסק השו"ע שם סי' ק"ד דכבוש בחומץ אינו אלא בשה מעל"ע, ומכח זה פסקו הש"ך והפר"ח דאף כבוש בחומץ אינו אלא בשה מעל"ע, אולם המג"א סי' תמ"ז ס"ק כ"ח כתב ליישב דמש"כ בסי' ק"ד היינו בחומץ דשכרא, או אף בחומץ יין שאינו חזק, אבל בסי' ק"ה איירי בחומץ יין חזק דדינו כציר לאסור אף בכדי שיתנו ע"ג האור וירתיח, וכן תירץ הפרי תואר ביו"ד סי' ק"ה סק"ג, והביאו בשתילי זיתים שם סק"ה, וממילא מש"כ כאן המג"א ס"ק כ"ב דבחומץ אפי' לא שהה אלא כדי שירתיח הוי כמבושל היינו בחומץ חזק, וכך פירשו ד' מג"א במחה"ש, ושו"ע הגר"ז הובאו בשעה"צ אות ס'. [וכך נראה לפרש בדברי השתילי זיתים סי' תקכ"ז ס"ק י"ג שהצריך יום אחד לכבוש בחומץ או בחרדל, דהיינו חומץ שאינו חזק כ"כ]. ואע"פ שבכנה"ג ביו"ד סי' ק"ה הביא מתשו' שארית יהודה דמרן בתשו' אבקת רוכל פי' שאין כוונתו לומר שדין חומץ לאסור בכדי שיתנו ע"ג האור וירתיח והובא בש"ך שם, מ"מ כבר העיר ביד יהודה יו"ד סי' ס"ט ס"ק ס"ד דלא ראו התשובות בגופן, דבסי' רט"ו מפורש בדברי מרן דשיעור לאסור בכבוש בחומץ ותבלין שכ' רש"י היינו בכדי שיתן ע"ג האור וירתיח, וגם בסי' רט"ז פירש לחלק דהיא דסי' ק"ד אינו אוסר

את האתרוג במים לשמירה על לחותו.

קלז. יש מי שאומר שכיון שפסול מבושל או כבוש משום 'הדר' הוא³⁵⁶, אינו פוסל אלא באופן שנשתנה מראהו³⁵⁷, ולכן סובר שדינו ליפסל כחזוית ברבו במקום אחד, בשנים ושלשה מקומות אף במיעוטו, ובחוטמו בכל שהוא, אולם העיקר שאע"פ שפסולו משום הדר אינו פוסל משום שינוי מראה, ולכן אינו פוסל אלא ברובו³⁵⁸, ובחוטמו יש להסתפק אם פוסל בכל שהוא³⁵⁹.

אלא בשהה מעל"ע משום דשכרא הוא ולא חומץ, הרי שדעתו דבחומץ אוסר בכדי ששהה בכדי שיתן ע"ג האור וירתיח ולא כמש"כ השארית יהודה משמו, עייש"ב.

³⁵⁴ מג"א ס"ק כ"ב, והובא באחרונים ובמשנ"ב ס"ק נ"ד, וכה"ח ס"ק ק"א.

³⁵⁵ כן יש לדקדק מלשון מרן שכתב כבוש 'בחומץ' וכן דקדקו בלשון השו"ע הא"ר ס"ק כ"ז, הפמ"ג משב"ז סק"ב, שו"ת פעולת צדיק ח"א סי' קכ"ה, גם בדעת רבינו השתילי זיתים כתבנו דס"ל דכבוש במים אינו חשוב כמבושל אלא לענין איסור משום בליעה ופליטה, וכתב מהרי"ץ דפוק חזי מאי עמא דבר שלוקחין האתרוגין ומניחין אותם במים מעל"ע ויותר, ואין פוצה פה ומצפצף, [וגם אחר עלייתם לארץ ישראל עוד ראינו בעינינו מנהג זה בחלק מזקני תימן, ובאופן שכתב מהרי"ץ שמניחין האתרוג כולו במים, ולא באופן שהביא מהרשי"ה בהערותיו שרק תחתית האתרוג עם העוקץ הניחו במים]. וסימוכין למנהג זה יש להביא ממה שאמרו בגמ' ל"ה ב' של תרומה טהורה לא יטול חד אמר מפני שמכשירה, ואמנם רש"י ובעקבותיו רוב הראשונים פירשו דע"י האגודה שהיו שורין במים נוטפים מים לאתרוג ומכשירין אותו, אולם מצאתי בפסקי הרי"ד שפירש כפשוטו 'שמכשירין לקבל טומאה כשמחזירין למים', הרי שהיה האתרוג במים עד זמן נטילתו, וגם אחר נטילתו נותנין אותו במים עד למחר, ואין חוששין משום כבוש, [ועי' במ"מ פ"ח ה"ב שפי' כע"ז שע"י נטילתו בא לשומו במים עם הלולב ויוכשר, וזה כעין פי' הרי"ד שההכשר הוא ע"י נתינת האתרוג עצמו במים, אולם נראה מתוך לשונו דלא היו נוהגין כן, אלא דחוששים דאגב נתינת הלולב במים יבא ליתן גם האתרוג, ויוכשר].

³⁵⁶ כן איתא במחזור ויטרי סי' שס"ג וש"ע, סידור רש"י סי' רצ"ז, א"ר ס"ק כ"ו בשם ס' אמרכל. ודלא כאתוון דאורייתא כלל ד' אות ב', ושו"ת אבני שיש יו"ד סי' ה' שפירשו שהוא דין כללי בכל דיני התורה שנשתנה מברייתו ואין שם אתרוג עליו.

³⁵⁷ בכור"י ס"ק מ"ב.

³⁵⁸ בבאור הלכה ס"טו ד"ה נפל, פירש דאינו נאסר אלא ברובו, ובתוך דבריו שם מתבאר שאין הפסול מטעם שינוי מראה, ונראה שגדר הדברים הוא כפסול יבש לד' הראב"ד והרא"ש שבארנו בביאורים סי' א' שהפסול מטעם שאינו עומד בהדרתו, ולא משום מראה יבש, וה"נ הכא, וכיוצ"ב מתבאר גם בשו"ת פעולת צדיק הנ"ל שהשוה גדר הפסול בכבוש ומבושל לפסול יבש, שפירש שהוא מטעם לא המתים יהללו י-ה. [אמנם דבריו שם צ"ב].

³⁵⁹ באור הלכה.

קלט. וכן אם שהה בתא ההקפאה אפי' משנה שעברה אינו בכלל
כבוש במים, ואם הוא עומד בלחותו כשר, אמנם במקום שאפשר
יש להחמיר כיון שיתכן ועומד להרקיב³⁶¹.

היתר אכילה

קמ. האתרוג אינו כשר למצוה אלא אם כן מותר באכילה, ולכן
באופן שאסור באכילה אע"פ שמותר בהנאה, פסול³⁶². ואף שאין
איסורו אלא מדרבנן, פסול³⁶³.

קמא. פסול זה מטעם שאינו חשוב פרי, ולכן פסול בכל ימי החג³⁶⁴.
ואלו איסורי אכילה הפוסלים באתרוג, אתרוג של ערלה, בין
בערלת ארץ ישראל, בין בערלת חוץ לארץ³⁶⁵, ויש מקילים

³⁶⁰ שו"ת שבט הלוי ח"א סי' קע"ו.

³⁶¹ שו"ת אגרות משה או"ח ח"א סי' קפ"ה, ואמנם שם דן לפסול משום שעומד להרקיב ולדעת
הפוסלים אתרוג שנימוח בס"ד הרי זה פסול, ונחלק שם האגר"מ על שו"ע הגר"ז והמשנ"ב
שהתירו לברך עליו היכא שאין לו אתרוג אחר, אמנם למאי דנקטינן כד' המשנ"ב כמבואר לעיל
סעיף ס"ד ובהערות שם, ה"ה הכא דבמקום שאין לו אחר יש להכשירו לברכה.

³⁶² רמב"ם פ"ח ה"ב, ושו"ע תרמ"ט ס"ה.

³⁶³ כ"כ בשו"ת בשמים ראש סי' צ"ב להוכיח מהא דהוצרכה הגמ' לפרש דדמאי כשר משום
דאי בעי מפקר לנכסיה, והרי איסור דמאי אינו אלא מדרבנן, הובא בחיים וברכה אות ט"ו, וכ"כ
מהר"י טייב (בעל ערך השלחן) בספר ווי העמודים סי' קכ"ב אות ח', ובכור"י סוסי' תרמ"ט.

³⁶⁴ רמב"ם שם ה"ט, ושו"ע שם, ונתקשו ראשונים ואחרונים בטעמו של הרמב"ם דפוסל האסור
באכילה כל שבעה, דאי הטעם כפי' רש"י ותוס' דילפינן מלכם, א"כ אין לו ליפסל אלא ביו"ט
ראשון, וכמו דס"ל להתוס' ל"ה א' ד"ה לפי, ורבינו מנוח הניח קושיא זו בצ"ת, ועי' בפ"י רבינו
אברהם מן ההר שפי' דהטעם משום הקריבהו נא לפחתיך, אכן נודע הדבר וכבר הביאו כן הרבה
אחרונים דהרמב"ם פירש טעמו בפירוש המשניות דכל שאסור באכילה אינו חשוב פרי', ומש"ה
פסול כל שבעה.

³⁶⁵ כן מפורש בפסקי ותוס' הרי"ד דערלה סתם קתני ואפי' בחוצה לארץ, ואע"ג דס"ל לתוס'
רי"ד דאף למ"ד הלכה למ"ס הרי היא מותרת בהנאה ומותר לספק לחבירו, ס"ל דאין זה חשוב
היתר אכילה, ואמנם נחלק עליו נכדו הריא"ז בפסקיו והובא בשלטי גבורים, אך זהו לטעמייהו,
דמותר לספק לחבירו, אבל להלכה פי' הב"י ביו"ד סי' רצ"ד בד' הרמב"ם והטור שלא הביאו
הדין דמותר לספק, דס"ל שכל מה דהתירו לספק לחבירו, היינו למ"ד הלכות מדינה, אבל למ"ד
הלכה למשה מסיני, אסור, וא"כ אף ערלת חו"ל אסורה, והאחרונים קיימו פסק הב"י מטעם
דערלת חו"ל אסורה בהנאה כדמוכח מע"ז כ"ב א', והם הכפו"ת ל"ד ב', שב שמעתתא ש"א
פ"ב, מנח"ח מצוה רמ"ו, מלא הרועים ערך ערלת חו"ל. וכן מבואר ברבינו מנוח פ"ח ה"ב

מב. איסור ערלה נוהג גם באילן שניטע לצורך מצות אתרוג, ולא לשם אכילה.³⁶⁸

קמג. מצוי בעצי האתרוגים שצומחים ענפים חדשים משרשי האילן, וכל שיוצא ממקום המכוסה בעפר צריך למנות לו שני ערלה מחדש.³⁶⁹

קמד. אתרוג טבל הוא מכלל האסורים באכילה שאין יוצאים בהם כל שבעה,³⁷⁰ [אמנם בשאר ימים יכול להפריש ולקבוע מקום התרו"מ בתחתית האתרוג, ורק ביו"ט ראשון אין יכול לעשות כן משום שחלק התרומה פסול למצוה והרי זה כחסר], ואף בשעת הדחק כגון שאין בידו אתרוג אחר שיוכל להפריש ממנו עליו,

---

(המובא בהערה הבאה) דאף ערלת חו"ל פסול. ואמנם המג"א תרמ"ט סק"כ כתב לסמוך על פשטא דתלמודא דמותר להאכיל לחבירו, לגבי אתרוג דיחשב עי"ז מותר באכילה, מ"מ לדידן דנקטינן כפסק מרן הב"י אין מקום להיתר זה, וכמו שכתבו הכפ"ת ל"ד ב', מנח"ח מצוה רמ"ו, שפת אמת ל"ה א', ספר קובץ על הרמב"ם פ"ח ה"ב, וכן נראה בד' השתילי זיתים שלא העלה דברי המג"א, [ודלא כבית השואבה שכ' להתיר אף לד' הב"י], וכבר נחלקו על המג"א, שו"ת בית יהודה ח"ב סי' ל', אבני נזר או"ח סי' תפ"ט, אמרי בינה דיני יו"ט סי' כ"א, ובסוף ח"א סי' י"א, כה"ח ס"ק ל"ח. וכ"ד ערוה"ש תרמ"ט סמ"ג.

³⁶⁶ המג"א תרמ"ט סק"כ, ופסקו כותיה, הא"ר, שו"ע הגר"ז סט"ו, הבכור"י ס"ק כ"ז, ומשנ"ב ס"ק מ"ה.

³⁶⁷ רבינו מנוח פ"ח ה"ב דהאידינא אתרוגין דילן כשרין אע"ג דלא ידעינן אי הוה ערלה אי לא, דהא תנן ספק ערלה בארץ אסור, ובסוריא מותר, ובחוצה לארץ יורד ולוקט ובלבד שלא יראנו לוקט, דערלה בחו"ל כי נהגא מהלכה למשה מסיני היא, וכי אתמר הלכה בודאי אבל בספיקא מותר. ע"כ. וכיון לזה בערוה"ש תרמ"ט סמ"ג.

³⁶⁸ שו"ע יו"ד סי' רצ"ד סכ"ד.

³⁶⁹ הערת הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בס' כשרות ארבעת המינים עמ' ע"ב, עפ"י הגמ' בב"מ קי"ט א' ופי' רש"י שם, וכ"פ הרמב"ם פ"י ממעשר שני הי"ט.

³⁷⁰ רמב"ם פ"ח ה"ב, וכ"מ דעת מרן השלחן ערוך תרמ"ט ס"ה, א"ר סק"ד, שתילי זיתים ס"ק כ"ז, שו"ע הגר"ז סט"ו, בכור"י ס"ק כ"ז, משנ"ב ס"ק מ"ה, כה"ח ס"ק ע"ח. [ואמנם הרמב"ן מכשיר לגמרי אתרוג של טבל, והובא בריטב"א ובר"ן, אך נחלקו עליו רוב הראשונים, רש"י, תוס' ל"ה א', שו"ת הרשב"א ח"ד סי' ר"ב, הרא"ה, הר"ן, כל בו, המאירי בחידושו, ופסקי ריא"ז, ואף דלדעת כמה מן הראשונים אין פסול זה אלא ליו"ט ראשון, מ"מ פסק השו"ע כד' הרמב"ם דפסול כל שבעה].

קמה. אתרוג שנלקט לשם מצות אתרוג ולא לשם אכילה, חייב בתרומות ומעשרות, וקודם הפרשה הרי הם טבל ופסולים למצוה³⁷³.

קמו. וכן אתרוג של תרומה טמאה פסול כל שבעה מטעם שאי בו היתר אכילה³⁷⁴.

קמו. אתרוג שריססו או חיטאו אותו בחומר רעיל שיש סכנה באכילתו, יש להכשירו³⁷⁵.

קמת. אתרוג שהונח תחת המיטה שרוח רעה שורה עליו, כמבואר בפסחים (ק"ב א') וביו"ד סי' קט"ז ס"ה, יש הפוסלים אותו למצוה³⁷⁶, ויש מכשירין³⁷⁷, וכן עיקר³⁷⁸.

---

³⁷¹ אע"פ שבתשו' מהרשד"ם יו"ד סי' קצ"ב כתב דכדאי הוא הרמב"ן לסמוך עליו, כבר נחלק עליו הכפ"ת, ל"ד ב' דהרמב"ן יחידאה לעומת רוב הראשונים, וכן הסכימו הבית מאיר סוסי' תרמ"ט, שו"ת מנחת ברוך סוסי' צ"ח, בכור"י ס"ק כ"ז.

³⁷² יעויין בשו"ת מנחת יצחק ח"ז סי' מ"ה שכתב עצה חדשה במי שאין לו אלא אתרוג של טבל, דהנה מה שאי אפשר להפריש מיניה וביה הוא מטעם שאותו חלק שהפריש הוא תרומה טמאה שאין יוצאין בה, והרי האתרוג חסר, אך לפי מה שכתבו האחרונים הובאו לעיל הערה ק"ל דחסרון מבפנים לא שמיה חסרון, א"כ יוכל להפריש ולקבוע מקום התרו"מ באמצעיתו ובאופן זה אין בזה פסול חסר.

³⁷³ בתשו' מהרשד"ם יו"ד סי' קצ"ב כתב שאתרוג שנלקט לשם מצוה ולא לשם אכילה פטור מתרו"מ, וכתב בבית השואבה דינים הפוסלים בד' מינים אות ל"ו, דאף לסברת מהרשד"ם הרי זה עכ"פ טבל מדרבנן, והרי זה פסול עכ"פ מדרבנן. ועוד כתב בית השואבה שכל הלוקט למצוה אין זה למצוה גרידא שהרי כוונתו לאכלו אחר כך.

³⁷⁴ רמב"ם שם, והובא בפוסקים דלעיל.

³⁷⁵ במנחת שלמה ח"ב סי' נ"ח אות מ' נסתפק אם חשוב שיש בו היתר אכילה, ולכאן דמי לאתרוג הבלוע מאיסור שאין האיסור מחמת עצמו, אלא שהמג"א החמיר לפסלו ליום ראשון, אך י"ל דאין זה חשוב שאין בו היתר אכילה, כיון שעתיד החומר להתנדף לפי מש"כ השער המלך פ"ז מהל' לולב ה"ב, והחשק שלמה סוכה כ"ט ב', דא"צ שיהיה ראוי לאכילה ביו"ט עצמו ודי במה שיהיה ראוי באיזה זמן שיהיה. ולמעשה הורה הגרש"ז אויערבאך זצ"ל להיתר כמובא בהליכות שלמה משמו.

³⁷⁶ שו"ת בנין עולם או"ח סי' ל"ג עפ"י פסק הגר"א זיע"א דאוכלין ומשקין שתחת המטה נאסרו בדיעבד משום רוח רעה, [וכ"ד החיד"א בשיו"ב יו"ד קט"ז סק"ט, וזבחי צדק שם], וממילא אין בו היתר אכילה, וכתב דאם אין אחר יש ליטלו בלא ברכה.

³⁷⁷ הפוסקים כתבו ג' טעמים להתירו, א) כתב בשו"ת עין יצחק או"ח סי' כ"ד להתירו עפ"י דעת השבות יעקב ח"ב סי' ק"ה שאין זה אלא אזהרה לכתחילה שלא להניח תחת המיטה, אבל לא

תקנה על ידי שידיחנו שלש פעמים, וכשר בזה לכל הדעות³⁸⁰.

פסולי אתרוג בשאר ימי חול המועד

קנ. כל הפסולים שנאמרו באתרוג מחמת מומין שאינם 'הדר', אינם פוסלים אלא ליום טוב ראשון, [ובכלל זה ליום שני של גליות], אבל בשאר ימי חול המועד, הרי הם כשרים, מלבד אתרוג האסור באכילה, או אתרוג שחסר משיעור כביצה, או אתרוג המורכב הפסולים בכל ימי החג³⁸¹.

קנין הלולב ביום טוב ראשון ובשאר הימים

דין 'לכם' ביום טוב ראשון

א. מצות נטילת לולב חוץ למקדש מן התורה אינה אלא ביום טוב הראשון בלבד, שנאמר 'ושמחתם לפני ה' אליהם שבעת ימים', ודרשו חכמים לפני ה' מצות נטילה שבעת ימים, אבל חוץ למקדש אינו אלא ביום טוב הראשון, שנאמר ולקחתם לכם ביום הראשון וכו'.

נאסר בדיעבד, וכד' השבויי פסקו רעק"א והפ"ת ביו"ד שם, ומהרי"ל דיסקין המובא בשו"ת שלמת חיים סי' רצ"ד, והמשנ"ב סי' ד' ס"ק י"ד. ב) השדי חמד מערכת הל' כלל קמ"א אות ל"א הביא בשם שו"ת עולת יצחק סי' נ"ה, ובשם שו"ת לב ים סי' ט"ו להתיר מטעם שומר מצוה לא ידע דבר רע. ג) טעם נוסף הובא בעולת יצחק שם משום שומר פתאים ה' כיון דדשו ביה רבים, וכמובא בבינת אדם כלל ס' ס"ג והובא בפ"ת שם. ד) ולכאור' יש להוסיף טעם לפי המבואר במג"א גבי אתרוג שבלע איסור, דאין חשוב אין בו היתר אכילה אלא כשהאיסור מחמת עצמו, דה"נ אין האיסור מצד עצמו אלא משום הרוח רעה ששורה עליו.

³⁷⁸ כן נראה דעת השד"ח שם, וכן מטו משמיה דהגרי"ש אלישיב זצ"ל.

³⁷⁹ כמבואר בפוסקים או"ח סי' ד' עפ"י הגמ' בשבת ק"ח ב'.

³⁸⁰ שד"ח שם עפ"י המבואר במשנ"ב סי' ד' ס"ק י"ד בשם ארצות החיים דמהני הדחה ג"פ לאוכל שנגע בו קודם נט"י, וכ"כ הגר"ח פלאגי בשו"ת לב חיים סי' ס"ז.

³⁸¹ רמב"ם פ"ח ה"ט, שו"ע תרמ"ט ס"ה.

- ג. וצריך לקנות את ארבעת המינים בקנין המועיל מן התורה, והיינו על ידי נתינת מעות, או על ידי שיביאם לרשותו ויקנה בקנין חצר³⁸³.
- ד. ועל כן אין יוצאים ידי חובה ביום טוב ראשון בארבעת המינים ששאל מחברו, וכל שכן אם גזולים או גנובים³⁸⁴, שמלבד שאינם שלו אינו יוצא בהם ידי חובה³⁸⁵, כיון שמצוה הבאה בעבירה היא.

הנותן לולבו לחבירו במתנה

- ה. הנותן לולבו לחבירו במתנה גמורה הרי זה 'לכם' ויצא בו ידי חובתו, אולם אם נתן לו מתנה לזמן קצוב, שאמר לו הרי זה שלך עד שתצא בו, ואחר כך יהא שלי כבתחילה, הרי זה כשאל ואין יוצא בו ידי חובתו³⁸⁶.
- ו. נתן לו במתנה גמורה על מנת שיחזיר לו אחר שיצא בו, הרי זה יוצא בו ידי חובתו, שמתנה על מנת להחזיר מתנה גמורה היא, ואחר שנטלו ויצא ידי חובתו, מחזירו, ואם לא החזירו לבסוף או שנפסל בידו לא יצא ידי חובתו כיון שנתבטל התנאי³⁸⁷.
- ז. הנותן לולבו לחבירו במתנה גמורה, הרי זה כאילו אמר לו על מנת שתחזירהו לי, וחייב להחזיר לו אחר כך, ואם לא החזיר לו לא יצא³⁸⁸.

³⁸² שתילי זיתים סי' תרמ"ט סק"א.

³⁸³ שערי תשובה תרנ"ח סק"ה בשם המחנ"א קנין משיכה סי' ב', לדעת הסוברים קנין דרבנן לא מהניל דאורייתא, והיא דעת הרמב"ם שהביא מרן בסתם בסי' תרנ"ח ס"ו.

³⁸⁴ בין אם גזל מישראל בין אם גזל מגוי.

³⁸⁵ שו"ע סי' תרמ"ט ס"ב.

³⁸⁶ שו"ע סי' תרנ"ח ס"ג.

³⁸⁷ שו"ע סי' תרנ"ח ס"ד.

³⁸⁸ שו"ע תרנ"ח ס"ה.

שנותן לו במתנה, יש אומרים שיצא³⁸⁹, ויש אומרים שלא יצא³⁹⁰, ועל כן יטול שנית בלא ברכה³⁹¹.

נתינת לולבו לקטן

ט. לא יתן לולבו לקטן קודם שיצא בו ידי חובתו, מפני שהקטן קונה מן התורה כשאתר מקנה לו, ואין בכוחו להקנות לאחרים, ונמצא שאף אחר שיחזירנו לו אין יכול לצאת בו ידי חובתו, ודין זה אפילו הגיע הקטן לעונת הפעוטות שיכול להקנות מדרבנן, כיון שאין בכוחו להקנות מן התורה³⁹².

דין הלולב בשבת

אין נטילת לולב בשבת

י. אין נטילת לולב בשבת אפילו ביום טוב ראשון שמצותו מן התורה, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל חכם ויעבירנו ארבע אמות ברשות הרבים.

טלטול הלולב בשבת

³⁸⁹ מג"א תרנ"ח.

³⁹⁰ ט"ז סי' י"ד סק"ה, וכן מתבאר מדברי רבינו השתילי זיתים שם סי' י"ד סקי"א שהעלה סברת הט"ז דכיון דלא כתיב לכם גבי ציצית הוא דסגי באומדנא שנתן לו במתנה ע"מ להחזיר, משא"כ הכא, ועל כן גם כאן הביא דברי המג"א וסיים 'וצ"ע', והיינו מטעם שביאר בסי' י"ד. וכ"ד שו"ת בית יעקב (סי' קי"ד).

³⁹¹ הכרעת המשנ"ב סק"ט, וכן נראה לדעת רבינו השתילי זיתים שהניח דין המג"א בצ"ע דספק הוא ויש לו ליטול בלא ברכה.

³⁹² כדעת הסתם בשו"ע תרנ"ח ס"ו

בו, מעיקר הדין מותר בטלטול³⁹⁴, ויש אומרים שבימינו שאין האתרוג עומד להריח בו, ואדם מקפיד עליו שלא לטלטל אותו להריח, הרי זה מוקצה מחמת חסרון כיס ואסור בטלטול³⁹⁵.

אגד הלולב

אגירת הלולב עם ההדסים והערבות

יב. מעיקר הדין לולב אין צריך אגד, והיינו שאם נטל הלולב ההדס והערבה בלא שאגדם יחד יצא ידי חובתו, מכל מקום מצוה לאגדו לנאותו משום 'זה אלי ואנוהו'³⁹⁶.

יג. המנהג לאגוד שלשת ההדסים מצד ימין והערבה מצד שמאל³⁹⁷, ויש שנהגו לאגוד בד הדס אחד מצד ימין בד שני משמאל והשלישי ע"ג השדרה³⁹⁸, ויש שנהגו שההדסים ע"ג השדרה וערבה מימין וערבה משמאל³⁹⁹.

יד. ויש לקשור ההדס גבוה מן הערבה⁴⁰⁰, וכן נהגו אבותינו לאגוד ההדס למעלה מן הערבה, ועל כן כשיש הדסים וערבות ארוכים יותר מהשיעור חותכים מהערבות קצת לקצרם כדי שיהיו נמוכים מההדס אך כשאין אורך בהדס ובערבה רק כשיעורם

³⁹³ ובשתילי זיתים העלה ד' הט"ז שמותר בטלטול לצורך גופו ומקומו, אולם עי' משנ"ב שפסק כדברי האחרונים שחלקו על הט"ז דדינו כאבן שמוקצה מחמת גופו.

³⁹⁴ רמ"א תרנ"ח ס"ב.

³⁹⁵ שש"כ פרק כ"ב הערה נ"ה בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל, שלמי יהודה פרק א' הערה מ"ז בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל.

³⁹⁶ שו"ע סי' תרנ"א ס"א, שתילי זיתים סק"ד.

³⁹⁷ על מנהג זה מסרו הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א שמן שליט"א, הגר"ע בסיס שליט"א, הגר"א אריה שליט"א.

³⁹⁸ שתילי זיתים סי' תרנ"א סק"ט ממג"א בשם כתבי האר"י, הרב לוי נגאר כמובא בתכע"ח מהדו"ב עמ' קע"ח, עריכת שלחן סי' תרנ"א ס"א, ק"ק דמאר (מהר"ל קשת זצ"ל, הגר"ח דחבש שליט"א), הגר"ש מחפוד שליט"א,

³⁹⁹ סדור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תנ"ג, וכן נהגו בק"ק עדן. בק"ק ביצ'א נהגו שני הדסים מימין ואחד משמאל, (הגר"י זכריה).

⁴⁰⁰ רמ"א תרנ"א ס"א, והעלהו בשתילי זיתים.

טו. מצוה לאגוד הלולב עם ההדסים והערבות בקשר גמור דהיינו קשר על גבי קשר⁴⁰², וכן נהגו⁴⁰³, ויש שנהגו לאגדו בטבעות⁴⁰⁴.
טז. יכול לאגוד הלולב באיזה מין שירצה⁴⁰⁵, ומכל מקום נהגו לאגוד בעלי לולב דוקא⁴⁰⁶.
יז. נהגו לאגוד הלולב בערב יום טוב⁴⁰⁷. ואם שכח ולא אגד עד יום טוב לא יקשרנו קשר על גבי קשר⁴⁰⁸, כיון שקשר של קיימא הוא⁴⁰⁹, אלא אוגדו בעניבה⁴¹⁰.

⁴⁰¹ מהר"י צובירי זצ"ל באמת ויציב סי' נ"ז עמ' תע"ה.

⁴⁰² שו"ע סי' תרנ"א ס"א.

⁴⁰³ הרמ"א שכתב יש מי שכתבו לעשות הקשר בדרך אחר, שכורכין סביבות ג' מינים אלו ותוחבין ראש הכרך תוך העגול הכרוך (טור), וכן נוהגין. ע"כ. והשמיטו השתילי זיתים, ומשמע שהמנהג כדברי מרן לקשור קשר ע"ג קשר. וכן מסרו על המנהג הגר"מ צובירי שליט"א.
⁴⁰⁴ מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תע"ח. וראוי להעלות את תיאור עשיית האגד בטבעת שכתב מהר"י צובירי זצ"ל שם וז"ל, ואוגד חמשה אגדים זה למעלה מזה דהיינו כריכות בעיגול כעין טבעות אשר יחזיקו יחד את שלשת המינים לאגודה אחת, וסדר עשייתם אחד אחד כך הוא, לוקח עלה אחד ומתחיל לאגוד ולכרוך בו כל שלשת המינים יחד אגד ראשון מלמטה תחלה, באופן שמסובב אותו העלה שנים או שלשה סיבובים על שלשת המינים סיבוב על גבי סיבוב בעיגול כמו טבעת ומהדק, ובעבור להחזיק אותה טבעת שלא תקפוץ ממקומה מפנה ומושך ראש העלה לצד מעלה ותוחבו מעל ראש רוחב הטבעת לתוכה, באופן שיהיה מקום כל התחיבות בחלק הטבעת שמצד פני הלולב ומושכו למטה ומהדק, ושוב תוחבו עוד לתוך הטבעת שתי פעמים זו על גבי זו, ובכל תחיבה ותחיבה מושכו למטה ומהדק בו יפה כדי לחבוק ולהחזיק את הטבעת שתתקיים כקשר של קיימא, וישתדל שכל שתי תחיבות שבכל טבעת וטבעת יהיו סדורות יפה בשורה אחת בצד השני של לולב הנקרא פני הלולב, אח"כ תוחב העלה מראשו שתי פעמים החל מצד ימין לתוך שתי תחיבות הללו ומהדק, ואח"כ תוחב שארית העלה תחיבה אחת מלמטה מתחת הטבעת לתוכה שאז מתהווה מכל אלו התחיבות לאורך ולרוחב שני קשרים זה על זה בצורת אל"ף, ותהיה תחיבה זו האחרונה ממילא לצד מעלה באופן שראש העלה יהיה תפוס בראשו תחת קצה האגד השני. ע"כ.

⁴⁰⁵ שו"ע סי' תרנ"א ס"א.

⁴⁰⁶ מהר"י צובירי זצ"ל בסדור כנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' נ"ה אריכות נפלאה שהידור לאגוד במין הלולב דוקא, ושכן נהגו מימות עולם.

⁴⁰⁷ מהר"י צובירי זצ"ל בסדור כנסת הגדולה ח"ב תמ"ט, וכך מתבאר מדברי השו"ע סי' תרנ"א ס"א, ובאמת ויציב סי' נ"ד הביא מדברי רבותינו הראשונים שכתבו כן, והם הרי"ף, הריצ"ג, ספר הפרדס לרש"י סי' קצ"ד, הרא"ש, רבינו מנוח, וס' צרור החיים. [ודלא כדעת החיד"א במורה באצבע אות קצ"א ועוד הסוברים שיש לאגדו ביום טוב בזמן מצותו].

ט. אע"פ שמן הדין ראוי לברך שהחיינו בשעת אגד הלולב, לא
יברך אלא בשעת נטילתו⁴¹³.

כ. אשה וקטן ואפילו גוי כשרים לאגוד הלולב כיון שקיימא לן לולב
אין צריך אגד⁴¹⁴, אולם לכתחילה לא יאגדנו גוי⁴¹⁵.

הוספת הדסים

כא. הוספת הדס משולש – כתבו הראשונים שמותר להוסיף על
שלשה ההדסים כמה שירצה ואין בזה משום בל תוסיף⁴¹⁶,

---

⁴⁰⁸ וכריכת העלה סביב ותחיבתו ראש העלה לתוכו, מותר לעשותו בשבת, בכורי יעקב תרנ"א
סק"ז וסק"ח.

⁴⁰⁹ בשתילי זיתים סק"ח העלה לשון הלבוש דקשר של קיימא מאבות מלאכות הוא, ויש להעיר
שלשון זה הוא כדעת הרמ"א סי' שי"ז שקשר של קיימא אע"פ שאינו מעשה אומן אסור מה"ת,
אבל לדעת מרן שם אינו חייב מדאורייתא אלא על קשר אומן, והכא שאינו מעשה אומן אינו
אסור אלא מדרבנן.

⁴¹⁰ שו"ע סי' תרנ"א ס"א.

⁴¹¹ ספר אור תורה למהר"ר פנחס ב"ר זכריה הכהן מגארי, פ' אמור בשם מהר"ר יחיא יעיש
חמדי הלוי זצ"ל.

⁴¹² והטעם כיון שלא נהגו לדקדק ליטול הלולב בסוכה דוקא, ואם כן כ"ש אגד הלולב, לא עדיף
מנטילת הלולב עצמו.

⁴¹³ שו"ע סי' תרנ"א ס"ו.

⁴¹⁴ רמ"א סי' תרמ"ט ס"א.

⁴¹⁵ שתילי זיתים תרמ"ט ס"ק י"ז בשם המג"א ומהריק"ש, [ולא מצאתי במהריק"ש]. ויש
להקשות על מה שהעלה דברי המג"א, דהא מקור דברי המג"א לחוש לכתחילה הוא מכח מה
שחשש הרמ"א לכתחילה סי' י"ד ס"א לשיטת ר"ת, והרי רבינו השמיט שם את דברי הרמ"א,
אלמא דס"ל דאין לחוש לשיטת ר"ת ואשה וקטן כשרין לקשור ציצית אפי' לכתחילה אע"ג
דפטורין נינהו, וא"כ ה"נ יהיה כשר גוי לכתחילה. וי"ל דס"ל לרבינו לחלק בין אשה וקטן
שכשרין אפי' לכתחילה ודלא כר"ת, לגוי שלכתחילה לא יאגוד, כיון שיסוד מה דבעינן ישראל
לכתחילה, היינו משום דכלפי נוי המצוה חשוב עשייה, ובעינן עשייה בכשרות, וכשם שלגבי
ציצית אי עשה גוי פסול, ה"נ לא מתקיים דין נוי בעשייה של גוי, ועל כן לכתחילה בעינן
ישראל, אבל אשה וקטן שכשרים לגבי ציצית אף לכתחילה לד' מרן הב"י ורבינו השתילי זיתים,
ה"נ גבי לולב כשרים אף לכתחילה. ודו"ק.

⁴¹⁶ ומבואר שבהוספת הדס משולש הדבר מותר לדברי הכל והידור מצוה יש בכך, ורק בהדס
שוטה פסל הבה"ג כמובא בסמוך, ומכאן צע"ג על מהרי"ץ בעץ חיים (ח"ב נ"ט א') שכתב
להיפוך שלא נחלקו הראשונים אלא בהוספת הדס עבות, אבל הדס שוטה מותר לכו"ע, וזה
היפך המבואר בכל הראשונים וכל הפוסקים מבלי יוצא מן הכלל. ומזה השתרש אצל מקצת

ומדברי ראשונים נראה שכן היה מנהג חכמי הש"ס.
כב. הוספת הדס שוטה – כתבו ראשונים בשם בה"ג שאין להוסיף
הדס שוטה בלולב משום בל תוסיף, וחלקו עליו שאע"פ שאינו
עבות הרי מין אחד הוא וגדלים בערוגה אחת, ואין בזה משום בל
תוסיף, וכן מנהג רוב קהילות תימן להוסיף אף מהדס שאינו
עבות להידור מצוה⁴¹⁸.

כג. אמנם מרן בשו"ע שכתב שהמדקדקים⁴¹⁹ אינם מוסיפין על ב'
ערבות וג' הדסים עבות, וכן מנהג מקצת מקהילות תימן שלא
להוסיף על שלשה הדסים עבות ושתי ערבות⁴²⁰.

כד. נהגו לאגוד תחילה הלולב עם ג' ההדסים ושתי הערבות
בשלשה קשרים⁴²¹, [ויש שנהגו בחמשה קשרים⁴²²], ועל גבי

שיש להקפיד אחר הדס שוטה ונמנעים מלהוסיף הדס משולש, ואין למנהג זה שורש וענף בדברי
הפוסקים.

⁴¹⁷ אוהל מועד שער סוכה ולולב דרך ד',

⁴¹⁸ כן נמסר מהרבנים שליט"א על המנהג בקהילות צנעא, ד'מאר, שרעב, מחוית, רדאע, וכ"ה
מנהג צ'לאע זכרון תימן עמ' רנ"ז, וכן הובא מנהג זה בראשונים באוהל מועד, ואת עיקר דברי
הבה"ג

⁴¹⁹ עי' ברביד הזהב סי' תרנ"א וז"ל, המדקדקים וכו' באר הגולה הרשים ב"י ולא נראה סברא זו
בב"י, ואפשר שכוונתו לומר שהיא סברת רבינו בעל ב"י לא שהוזכרה בב"י [א"ה בדומה לזה
צ"ל בכוונת באר הגולה סי' תקצ"ב ס"א שציין על מש"כ ועכשיו נוהגין ב"י] ולא נזכר מנהג זה
בב"י], ונראה לי שרבינו כתב כן בשעת העתקת הקיצור וטעמו כיון שיש פוסלים להוסיף
המדקדקים יוצאים ידי הכל, ובלבוש נתן טעם על פי הקבלה שמספר זה כנגד שבעה אבני הבנין
והבן עכ"ל. ומש"כ שיש פוסלים להוסיף נראה שמפרש דברי השו"ע בהדס שוטה, שבזה כתב
השו"ע שיש פוסלים, אולם בכאור הלכה הבין שכוונת השו"ע אף בהדס עבות ועל כן הקשה מה
מקור המדקדקים כיון שלא מצינו בראשונים מי שפסל בתוספת הדס עבות, וכתב שאולי הטעם
הוא על פי סוד, וציין לדברי הלבוש הנ"ל. וכבר הביא מהר"י צובירי זצ"ל שכ"כ עפ"י סוד
הרדב"ז בספר טעמי המצוות הנקרא מגן דוד וז"ל: אבל בהדס אם בא להוסיף מוסיף ליפות את
המצוה כך פסקו הפוסקים. אבל אני ראיתי אנשי מעשה מקובלים שלא יוסיפו בהדס על שלשה
הדסים ואפילו הדס משולש וכן ראוי לעשות לפי סודו. ע"כ. ובשו"ת הרדב"ז ח"א סי' ק"ע,
שנהגו מקובלים הראשונים שלא היו קושרים הדס שוטה כלל אלא ג' הדסים ושתי ערבות ולא
יותר וכן אני נוהג אחריהם. ע"כ. וכ"כ עפ"י הסוד בספר חמדת ימים, סדר היום, טור ברקת סי'
תרנ"א.

⁴²⁰ מהר"י צובירי זצ"ל בכנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' נ"ו באריכות נפלאה, הגר"י זכריה
שליט"א ק"ק ביצ'א, וכן מנהג ק"ק עדין.

כה. כתב כמוהר"ר דוד משרקי זיע"א כי המנהג שהזכיר רמ"א לקשור בלולב עצמו ג' קשרים לא נהגו אצלנו, כיון שמנהגינו לנענע בכסכוס העלים וכמו שנאמר אז ירננו עצי היער, ואם יקשור העלים לא נשאר ללולב זה רינון, והנוהג כן אצלנו אינו אלא מן המתמיהין⁴²⁵. ומכל מקום יש מקצת מקהילות תימן שנהגו במנהג זה לקשור בלולב קשר אחד או שלשה⁴²⁶.

נטילת הלולב וברכתו

אופן אחיזת הלולב והאתרוג

כו. נוטל הלולב ביד ימין והאתרוג בשמאל⁴²⁷, ואם הפכס שנטל הלולב בשמאל והאתרוג בימין יצא⁴²⁸, וטוב לחזור וליטלו בלא

⁴²¹ הגר"פ קורח שליט"א, הגר"מ צובירי שליט"א, הגר"א אריה שליט"א, הגר"ח דחבש שליט"א. ויש שלא דקדקו בקשר זה שיהיו שלשה, הגר"ע בסיס שליט"א, ויש הנוהגים לקשור בקשר זה שני קשרים ובצירוף עם השלשה שע"ג ההדס השוטה יהיו חמשה קשרים.

⁴²² מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תע"ז ובאמת ויציב שם.

⁴²³ ויש שלא דקדקו במספר הקשרים שעל גבי ההדס השוטה. הגר"ח דחבש שליט"א.

⁴²⁴ הגר"ש מחפור שליט"א,

⁴²⁵ רביד הזהב סי' תרנ"א ס"א, ובשתילי זיתים השמיט דברי הרמ"א הללו, וכן הזכיר מנהגינו שאין אוגדים הלולב בשתילי זיתים סי' תרס"ד סק"ד.

⁴²⁶ הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב (קשר אחד), הגר"ע בסיס ק"ק רדאע (שלשה קשרים או יותר לפי אורך הלולב).

⁴²⁷ שו"ע סי' תרנ"א ס"ב.

⁴²⁸ שתילי זיתים סק"י בשם מג"א.

כז. יש שנהגו לאחוז הלולב כששדרתו כלפי האדם⁴³¹, ובזמן
הנענועים מצדדים אותו שיהיו פניו כלפי האתרוג, ויש שנוהגים
לאחוז כשפניו מול פני האתרוג⁴³².
כח. יטול ארבעת המינים כדרך גדילתם, ראשיהם למעלה ועיקריהם
למטה⁴³³, ואם הפכם לא יצא⁴³⁴.
כט. יש לחבר האתרוג ללולב בשעת הברכה והנענועים⁴³⁵,
והמקובלים החמירו מאוד בדבר, וטוב לדקדק שאפילו פיסת ידו
לא תפסיק ביניהם⁴³⁶.

נטילת לולב בסוכה

ל. לא נהגו ליטול הלולב בסוכה⁴³⁷.

---

⁴²⁹ כיון שבעיקר דין זה נחלקו בו קמאי, דהגאונים פירשו הא דאמר אביי בסוכה מ"ב א' כשהפכו, היינו שאחז הלולב בשמאל והאתרוג בימין, כמובא בשו"ת הגאונים שערי תשובה סי' ע', וכן מובא בספר העיטור בשם רב רב שר שלום ורב עמרם ורב סעדיה ורב נסים [והובא גם בשבלי הלקט סי' שס"ו ובתניא רבתי סי' פ"ה], וכך פי' ר"ח סוכה מ"ב א', ולדבריהם כל שהיפך כה"ג לא יצא, וכ"כ גם העיטור בשם ר' יעקב, מאידך דעת הריטב"א בסוכה, והעיטור גופיה דיצא בדיעבד, וכן מוכח ברמב"ם פ"ז מלולב ה"ט. והכריע המשנ"ב תרנ"א ס"ק י"ט שטוב לחזור וליטלו בלא ברכה.

⁴³⁰ שו"ע תרנ"א ס"ג.

⁴³¹ שתילי זיתים תרנ"א ס"ק י"ב שכן נוהגים, סידור כנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' ס"ב.

⁴³² עץ חיים ח"ב ס' ב', בעריכת שלחן תרנ"א ס"ו הביא דברי זקינו מהר"י קורח זיע"א בהגהותיו על שתילי זתים סימן תרנא ס"ק יב וז"ל, ועכשיו אין כן המנהג אלא פני הלולב כנגד פני האתרוג והוא על פי מה שכתב הרב חמדת ימים וכן הוא על דרך האמת ע"כ.

⁴³³ שו"ע תרנ"א ס"ב.

⁴³⁴ שתילי זיתים ס"ק י"א.

⁴³⁵ שו"ע סי' תרנ"א ס"א, ועי' שו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' פ' שהביא שמדברי חמדת ימים משמע דגם שלא בשעת נענוע יש להקפיד לחברו, חומרא בעלמא הוא ואין כן דעת הפוסקים, וכן מנהג העולם שלא לדקדק בזה רק בשעת ברכה ונענוע. ע"כ.

⁴³⁶ שתילי זיתים תרנ"א ס"ק כ"ז.

⁴³⁷ עץ חיים, נחלת יוסף עדן,

החמה, ובשעת הדחק כגון שצריך לצאת לדרך נוטלו משעלה עמוד השחר.

לב. כל היום כשר לנטילת לולב, שאם לא נטל שחרית יטלנו אחר כך עד שקיעת החמה⁴³⁸, לא נטל הלולב עד ששקעה החמה, ביום טוב ראשון נוטלו בלא ברכה, בשאר ימים אין צריך ליטלו⁴³⁹.

לג. ועיקר מצותו בשעת ההלל⁴⁴⁰, כדי לנענע בהודו ובאנא ה' הושיעה נא⁴⁴¹.

איסור אכילה קודם קיום מצות לולב

לד. אסור לאכול קודם שקיים מצות נטילת לולב, ואכילה היינו כביצה פת, אבל טעימה דהיינו פחות מכביצה פת, או אכילת פירות מותרת⁴⁴² מעיקר הדין⁴⁴³, אבל אין להקל בטעימה אלא לצורך גדול⁴⁴⁴.

לה. זמן האיסור מחצי שעה קודם זמן המצוה, דהיינו חצי שעה קודם עלות השחר⁴⁴⁵.

לו. שכח והתחיל לאכול קודם נטילת לולב, ביום טוב ראשון שהמצוה מן התורה צריך להפסיק⁴⁴⁶, אפילו התחיל בהיתר⁴⁴⁷,

⁴³⁸ שו"ע סי' תרנ"ב ס"א.

⁴³⁹ שתילי זיתים סי' תרנ"ב סק"ג בשם המג"א.

⁴⁴⁰ שו"ע סי' תרנ"ב ס"א.

⁴⁴¹ שתילי זיתים סק"ו.

⁴⁴² ויש להדגיש שאין הדברים אמורים אלא למי שכבר התפלל שחרית, דאם לא התפלל הרי הוא אסור אף בטעימה מצד איסור אכילה קודם תפלת שחרית.

⁴⁴³ המג"א תרנ"ב סק"ד הניח בצ"ע, והמשנ"ב סק"ז כתב שמעיקר הדין שרי.

⁴⁴⁴ בכורי יעקב תרנ"ב סק"ה, משנ"ב סק"ז, גם בדעת רבינו השתילי זיתים שלא העלה דברי המג"א להתיר בטעימה, משמע שסובר להחמיר שאף בטעימה אסור.

⁴⁴⁵ רמ"א תרנ"ב ס"ב, ומשנ"ב סק"ט.

⁴⁴⁶ שו"ע סי' תרנ"ב ס"ב.

לז. נשים, ועבדים, וקטנים שאין יודעים לנענע, פטורים ממצות לולב.

לח. קטן היודע לנענע אביו קונה לו לולב, יש אומרים שצריך להקנות לקטן שיהיה שלו⁴⁴⁹, שאף הקטן אינו יוצא ידי חובה ב'שאל', ויש אומרים שיוצא אף שאינו שלו⁴⁵⁰.

íèìùáøé éùðà ìù íâäðî

éùðà ìù ïâäðî äéä êë :øîââ ÷ããö øá øæòìà éáø ,àéðú
 ááìàì úñðëä úéáì êìää ,ããéá ááìàìá áúéáî àöéé íãà ,íèìùáøé
 àùáðà äøáúá àøá÷ ,ããéá ááìàìà ììòúîâ òîù úàéø÷ àøá÷ ,ããéá
 íéìáà íçðìà íéìáç ø÷áì êìää .ò÷ø÷ éáâ ìò áçéðî - áéöë úà
 äéáá áðá äéá ááìàì øáùî - ùøãîä úéáì ñðëð ,ããéá ááìàì -
 ïéæéøæ áéä äîë êòéãáì ïì òîùî à÷ éàî ,áçáìù äéáá áãáò
 .úáöîá

'á à"î äëãñ

ããéá ááìàì æáçàé ÷ã÷ãîäâ ,ì"æá à"ñ á"ðøú! à"îøä áúéä

⁴⁴⁷ שתילי זיתים ס"ק י"א, וכד' הט"ז שנחלק על הרמ"א, וכפי הנראה סובר כן בדעת מרן, ומטעם זה השמיט ד' הרמ"א, ודייק כן ממה שלא העלה מרן דברי הר"ן בשו"ע אע"פ שהובאו ביתה יוסף.

⁴⁴⁸ כמבואר סי' רל"ב ס"א.

⁴⁴⁹ משנ"ב סי' תרנ"ח ס"ק כ"ח.

⁴⁵⁰ כן מפורש בספר העיטור הלכות לולב דף צ"ג א' קטן היודע לנענע חייב בלולב ורישא לא אמרו בקטן אלא כדי לחנכו במצות. ומסתב' שיוצא בלולב של חברו. ע"כ. ובמשנ"ב שם שכן משמע מהמרדכי בשם הראב"ן, וכן משמעות דברי תוס' ערכין ב' ב' ד"ה אביו, וכן דקדק בשו"ת התעוררות תשובה ח"ג סי' תמ"ו מהדעה הא' בשו"ע תרנ"ח ס"ו, שו"ת משנה שכיר ח"א סי' פ"ח,

áúíé"ðã ïäëë ,ì"æ ç"÷ñ íù íéúéæ èìéúüä äðéáø äæ ìò áúéä
 àìä áéìò äáé äúóéîüä äàùî ïèà áéìò äáéáçù êâúî àéä ääö î
 äãéá äøáüä øôñ úòéøé úà æçàì êéøöü äøáüá àøá÷ùéä ,ãéø"
 .ë"ò ò÷ø÷ éáâ ìò áçéðî áéôë àùäðä ïäë äää íà äà
 ñç éðàù àìà íé÷ã÷ãîäî úáéäì éðäöø éðää ,ì"æ áúé ""÷ñää
 ,íéääääá íéäéä ùáîüî úîçî àì÷ì÷úé àìù íéðéîä øää ìò
 øçà äò áçéðîä äô÷äää ììäää äéøää úòùá àìà àì"äð éðéää
 ìò áçéðäù øçà úéáì äëìäää øãñèà ïèää ,úéáì äëèìáîä ,äìéóüä
 .ë"ò .ääøüää ïéää ääää ,íé"ä÷éìá éúáúéü äî ïéèò ,ò÷ø÷ éáâ

סדר התפלה שחרית יום טוב ראשון

ט. שחרית אומרים התיקון, ומנהג רוב קהילות השאמי להוסיף
 מזמור החג קודם מזמור שירו לה' שיר חדש, ומתפללין כבכל
 יום טוב.

מ. בחזרת הש"צ אחר אמירת הקדושה ואתה קדוש, מכין אחד מן
 הקהל לש"צ את לולבו והאתרוג, וכמו כן לוקח כל אחד את
 הלולב והאתרוג ומכניס שיהיו מזומנים לפניו, מיד בגמר
 החזרה⁴⁵¹.

ברכת הלולב

מא. עם סיום חזרת הש"צ קודם שיברך הש"צ ברכת הלולב נוטל כל
 אחד הלולב ביד ימינו והאתרוג ביד שמאלו, ויש שנהגו שלא
 ליטול את האתרוג או להפכו עד אחר הברכה כדי שתהא

⁴⁵¹ מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תפ"ג. וכתב שאין לחוש משום חסרון כונה
 לחזרת הש"צ, שכן יש ללמוד ממש"כ הפוסקים להתיר חליצת התפלין בחזרת הש"צ, עיי"ש
 באורך ותר"ץ.

מב. ומברך הש"צ אשר קדשנו במצותיו ויצונו על נטילת לולב, וביום הראשון מוסיף ומברך שהחיינו, והש"צ מכוין בברכתו להוציא את הצבור חובת הברכה, והם מכונים לצאת בברכתו, ועונים אמן אחריו.⁴⁵⁴

מג. ברכת הלולב ונטילתו מעומד, שנאמר 'ולקחתם לכם', ולמדו חכמים גזירה שוה 'לכם לכם' מספירת העומר, מה שם מעומד אף כל שנאמר בו לכם מעומד,⁴⁵⁵ ובדיעבד אם נטלו מיושב יצא.⁴⁵⁶

נענוע הלולב

מד. מנענע הלולב מיד אחר הברכה,⁴⁵⁷ ובהלל בהודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו הראשון, באנא ה' הושיעא נא, ובהודו לה' שבסוף ההלל.

מה. סדר הנענועים – בשאמי נהגו כדעת השלחן ערוך שמנענע תחילה לרוח שמתפללים אליו, ובארץ ישראל הוא צד מזרח, ואחר כך מקיף לצד ימין דהיינו דרום מערב צפון, מעלה מטה.⁴⁵⁸ ויש בשאמי⁴⁵⁹ שנהגו כדעת האריז"ל שמנענע דרום

⁴⁵² כ"כ מהר"י ונה בפירושו לתכלאל, [ומכל מקום כתב שאם לא הפכו אין בכך כלום כיון שמברך 'על נטילת' ולא ליטול], וכן העידו על המנהג הגר"ש מחפוד שליט"א, הגר"מ צובירי שליט"א. גם הגר"ע בסיס שליט"א כתב שיש שנהגו כן.

⁴⁵³ כ"כ מהרי"ץ בע"ח ח"ב (נ"ט ב') בדעת הרמב"ם, וכ"כ מהר"י צובירי זצ"ל בסדור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תצ"ב, וכן מסרו הרבנים שליט"א על המנהג בק"ק צנעא, דמאר, מחוית, ביצ"א. וכן מנהג צ'אלע זכרון תימן עמ' רנ"ז, ושיש הנוהגים כן בק"ק רדאע.

⁴⁵⁴ מהר"י צובירי זצ"ל סדור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תפ"ו.

⁴⁵⁵ רמ"א סי' תרנ"א ס"ה, שתילי זיתים ס"ק י"ח.

⁴⁵⁶ משנ"ב ס"ק כ"ז בשם הפמ"ג.

⁴⁵⁷ כן המנהג כמש"כ מהרי"ץ בעץ חיים ח"ב ס' א', מהרש"י הלוי דש"ח עמ' רצ"ז, והרחיב בזה מהר"י צובירי זצ"ל בכנסת הגדולה ח"ב אמת ויציב סי' נ"ט (מעמ' תפ"ו), [אע"פ שבתכאליל הקדומים שלא נזכר בהם הנענוע בשעת הברכה אלא בהלל בלבד].

⁴⁵⁸ מהר"י צובירי זצ"ל סדור כנסת הגדולה, וכ"ה מנהג צ'אלע זכרון תימן עמ' רנ"ז, וכן מנהג ק"ק חבאן כמובא בתכלאל עטרת זקנים ג' רגלים עמ' קי"ז,

⁴⁵⁹ הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב, נחלת יוסף עדן,

מו. יש שנהגו לסובב כל גופם לרוח שמנענעים אליו⁴⁶⁰, ומנהג רוב הקהילות להטות הלולב בלבד לאותו הרוח שמנענע אליו⁴⁶¹.
מו. אופן הנענוע לכל רוח – יש שנהגו לנענע לכל רוח הולכה והובאה אחת⁴⁶², ויש שנהגו להוליך ולהביא לכל רוח שלש פעמים.

מח. מנהגינו לכסכם הלולב תוך כדי ההולכה וההובאה⁴⁶³, שענין נענוע הלולב נלמד מהפסוק אז ירננו עצי היער, ושיר ורינון העצים הוא בנענוע שדרה ועלים שעל ידי זה נשמע קולם⁴⁶⁴. ויש מקהילות תימן שנהגו כשיטת האומרים שהנענוע הוא ההולכה וההבאה בלבד בלא כסכוס שדרה ועלים⁴⁶⁵.
מט. אם יש בבית כנסת אחת מקצת הנוהגים לנענע בדרך אחת ומקצת בדרך אחרת אין בכך משום לא תתגודדו, ורשאי כל אחד לעשות כמנהגו⁴⁶⁶.

סדר ההלל והנענועים בו

נ. אחר שסיימו הש"צ והצבור לנענע הלולב, מברך ש"צ לגמור את ההלל, ומכוין להוציא את הצבור ידי חובתם, והצבור מכונים לצאת בברכתו, ועונים אמן.

⁴⁶⁰ מצפונות יהודי תימן שיש נהגו כן בק"ק צנעא, וכן מנהג ק"ק ד'מאר (הגר"ח דחבש שליט"א), ק"ק רדאע (הגר"ע בסיס שליט"א), ק"ק ביצ'א (הגר"י זכריה שליט"א), ק"ק עדן.

⁴⁶¹ מצפונות יהודי תימן עמ' קכ"ה שיש שנהגו כן בק"ק צנעא, וכן מסרו הגר"פ קורח שליט"א הגר"א שמן ק"ק צנעא, הגר"ש מחפוד שליט"א, הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב, הגר"א אריה שליט"א ק"ק מחוית.

⁴⁶² עץ חיים ס' א', הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א שמן שליט"א,

⁴⁶³ מנהג זה הרווח ברוב קהילות תימן נזכר לראשונה בדברי רבינו השתילי זיתים תרנ"א ס"ק כ"ו, וכ"ה בסידור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תק"ט, עריכת שלחן תרנ"א סי"ז, וכן מסרו על המנהג הרבנים שליט"א מרוב הקהילות, (מלבד ק"ק שרעב ועדן שלא נהגו לכסכם כלל). ומקצת נהגו כפשוט לשון הרמב"ם והשו"ע שאחר ההולכה מכסכם שלשה פעמים.

⁴⁶⁴ שתילי זיתים תרנ"א ס"ק כ"ו.

⁴⁶⁵ הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב, ק"ק עדן.

⁴⁶⁶ שו"ת החיים והשלום סי' קצ"ג,

אחריו את ראש הפרק.

גב. גם בקריאת ההלל צריכים הצבור לשמוע כל מילה ומילה מהש"צ ולכוין לצאת בשמיעה זו ידי חובתם, ועל כן יש לש"צ ליזהר שלא להתחיל את הפסקא הבאה עד שיסיימו הצבור את עניית הללויה.

נג. בהגיעם לפרק הודו לה' כי טוב, מנענע הש"צ לבדו את לולבו, למנהג השאמי – באמירת הודו מנענע לצד מזרח, באמירת לה' עומד ואינו מנענע כלל אלא מכוין באמירת ה' וזוקף עקביו למעלה כדרך שזוקפים באמירת הקדושה, באמירת כי פונה לצד דרום ומנענע, באמירת טוב פונה לצד מערב ומנענע, באמירת כי פונה לצד צפון ומנענע, באמירת לעולם זוקף הלולב לצד מעלה ומנענע, באמירת חסדו משפיל לולבו לצד מטה כשעיקרו למטה ומנענע.

למנהג הבלדי – באמירת הודו מנענע לצד מזרח, באמירת לה' עומד ואינו מנענע כלל אלא מכוין באמירת ה' וזוקף עקביו למעלה כדרך שזוקפים באמירת הקדושה, באמירת כי פונה לצד מערב ומנענע, באמירת טוב זוקף הלולב לצד מעלה ומנענע, באמירת כי משפיל לולבו לצד מטה כשעיקרו למטה ומנענע, באמירת לעולם פונה לצד דרום ומנענע, באמירת חסדו פונה לצד צפון ומנענע.

---

⁴⁶⁷ כן המנהג בכל קהילות תימן, ואף שבשאר ימים טובים כגון יום טוב ראשון של פסח, שבועות, וחנוכה, נתקבלה בהרבה מהקהילות תקנת הגדולים לגמור את ההלל ביחד בקול רם ולא בקירוי, כמובא להלן בהערה, מכל מקום כתב מהר"י צובירי זצ"ל בכנסת הגדולה (ח"ב באמת ויציב סוס"י ס"ה עמ' תקי"ג) קבלה מזקני ביהכנ"ס הרשב"א כ"צ ('אלאוצטא') שבחג הסוכות גם בזמן רבינו מהרד"ם הניחו המנהג על כנו לגמור ההלל בקירוי, [ומן הסתם היינו עפ"י הוראת רבינו שהיה מנהיג ביהכנ"ס], כיון שאין שייך בו הטעמים שהצריכו לבטל המנהג, כיון שכולם מחזיקים בארבעת המינים, ומכוונים לבם לקריאת ההלל מפי הש"צ. וכן בקריאת ההלל בהגדה של פסח אין בו הטעמים הנ"ל ועל כן נהגו הכל לגמרו בקירוי. וכתב מהר"י צובירי זצ"ל (שם) שעל אף שבארץ ישראל יש ששינו וביטלו מנהג הקירוי אף בסוכות, יש לידע ולהודיע שמי שיוכל להחזיר עטרת המנהג הזה לקדמותו, וימצא אזנים קשובות בקהלו, אשריו ואשרי כל הסרים למשמעתו.

מנענעים, אלא עומדים בשתיקה ומקשיבים לאמירת הש"צ.
 נה. כשמגיע הש"צ לאנא ה' הושיעה נא, מנענע לולבו, למנהג
 השאמי – מושך באמירת אנא, שבחלק הראשון של התיבה
 מנענע לצד מזרח, ובחלקה השני מנענע לצד דרום, באמירת ה'
 עומד ואינו מנענע כלל אלא מכוין באמירת ה' וזוקף עקביו
 למעלה, באמירת הושיעה מושך כדי שינענע לצד מערב וצד
 צפון, וכלפי מעלה, ובאמירת נא מנענע כלפי מטה.
 נו. למנהג הבלדי – מושך באמירת אנא, שבחלק הראשון של
 התיבה מנענע לצד מזרח, ובחלקה השני מנענע לצד מערב,
 באמירת ה' עומד ואינו מנענע כלל אלא מכוין באמירת ה' וזוקף
 עקביו למעלה, באמירת הושיעה מושך כדי שינענע כלפי מעלה
 וכלפי מטה, ולצד דרום, ובאמירת נא מנענע לצד צפון.
 נז. בסיום ההלל באמירת הודו לה' מנענע הש"צ והצבור אחריו
 כדרך שעשו בהודו לה' למעלה.
 נח. ואומר הש"צ ברכת יהללך בקול רם והצבור שותקים ומכונים
 לברכתו⁴⁶⁸, ובסיומה עונים אמן.

חל יום טוב ראשון בשבת
 נט. חל יום טוב ראשון בשבת אין נוטלים את הלולב, אלא מיד
 פותח הש"צ בברכת ההלל, והנוהגים בשאר ימים טובים שלא
 לגמור ההלל בקירוי⁴⁶⁹, אף כשחל יום טוב בשבת קוראים אותו

⁴⁶⁸ מהר"י צובירי זצ"ל סדור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תקט"ז, וכן השיבו הרבנים שליט"א
 שהמנהג אף בברכה זו לצאת ידי חובה מהש"צ.

⁴⁶⁹ כן המנהג ברוב קהילות השאמי ראה סדור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תקי"ב. וכן הובא בגליון
 בית הלל קובץ ה' עמ' י"ב בהערה שכן מנהג כל בתי הכנסת השאמי בעי"ת צנעא. ע"כ. וכן נהגו
 גם במקצת מקהילות הבלדי. ושינוי המנהג הקדום נעשה על ידי מהר"ר דוד חותר זיע"א
 בביהכ"ס שרעבי שעמד בראשה [כמובא בדברי מהר"ש מנצורה בקובץ בית הלל שם וגילה
 בחלום שטעמו עפ"י חכמת האמת, ובסערת תימן עמ' ט"ו], ובעיקר ע"י רבינו מהר"ר דוד
 משרקי זיע"א כמבואר בתשובתו כריכיד הזהב סי' י"א טעמו ונימוקו עקב קלקולים שנגרמו עקב
 הקירוי מחמת ירידת הדורות.

ס. אחר סיום ההלל פותח החזן בהוצאת ס"ת ואומר יהי ה' וכו' ומוציא ספר התורה ואומרים ויהי בנסוע הארון וכו' עד אשרי העם שה' אלהיו, והש"צ פותח באמירת ההושענות⁴⁷².

סא. ונהגו לומר ההושענות שהעלה רב סעדיה גאון בסדורו, ולאחר שאומר הושענא וענה בהושענא, פותח באמירת אנא וכו' והצבור עונים הושיענו בחגיגת ימים וכו' ומקיפים התיבה שעליה ספר תורה, כשארבעת המינים בידם, וכשאומרים נהדרך בארבע מצוות, מכסכס כל אחד בלולבו קצת⁴⁷³.

סב. הושענות והקפות בשבת - אין אומרים הושענות והקפות בשבת, שיש לחשוש שמא ישמעו התינוקות שאומרים בשבת כבחול וילכו ליטול לולביהם⁴⁷⁴, וכן דעת רב סעדיה גאון שלא סידר הושענות אלא לחמשה ימים, וכן נהגו בקהילות מרכז

⁴⁷⁰ מהר"י צובירי זצ"ל סידור כנסת הגדולה (ח"ב באמת ויציב סוס"י ס"ה, עמ' תקי"ג).

⁴⁷¹ כן נהגו ברוב קהילות הבלדי, ומקצת מקהילות השאמי. וחיזק לקיים מנהג זה מהר"י צאלח זיע"א בשו"ת פעולת צדיק ח"א סי' מ"ח ועץ חיים ח"ב ל"ה ב'.

⁴⁷² שתילי זיתים סי' תר"ס סק"א, ושלא כמנהג שמובא בשו"ע שאחר קריאת התורה מקיפים, אלא קודם קריאת התורה, והטעם כתב בשתילי זיתים כדי שלא להוציא הס"ת במיוחד לעריכת ההקפות, ועוד דזריזין מקדימין, ועוד לסמוך מצות הקפה בלולב למצות נענוע בלולב, ועוד לסמוך דהושענות וההלל ענין אחד הוא.

ראה מכתבו של מהר"ר עמרם קורח זצ"ל בספר נרות זכריה כי בתכלאל שמצא מלפני כשבע מאות שנה כתב לפני אמירת ההושענות כי ההושענות נכתבו עבור מי שירצה לאומרם, ע"כ. וכן נמצא לשון זה בכמה תכאליל ובכללם תכלאל מהר"י בשירי זצ"ל כפי שהביא מהר"י צובירי זצ"ל בסידור כנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' כ"א.

⁴⁷³ ז"ל מהרי"ץ בעץ חיים ח"ב (ס"ד ב') נהדרך בארבע מצוות היצצתי בילדותי בזקני העיר שבעת אמרם זה הלשון היו מנענעים הלולב בנחת עם מיניו ומצאתי סמך לזה במהרי"ל דף עד ריש ע"א וז"ל כל היכא דקאמר בגמרא וכו' הושענות ר"ל כל הארבעה מינים דלולב וקרי להו הושענות משום שמנענעים אותם בשעה שהן אומרים הושענות ע"כ. וכ"כ בסדור כנסת הגדולה, וכן מסרו הרבנים מכל המקומות.

ד"ה ואחתום הרבנים שליט"א מכל המקומות.

⁴⁷⁴ טור בשם רב שרירא גאון והובא בשתילי זיתים תר"ס סק"ה.

בשבת, למחרת ביום ראשון של חול המועד אומרים ההושענות של יום ראשון של חג וההקפות של יום שני, וכן על זה הדרך כשחל שבת בימי חול המועד.

סג. ויש קהילות משאר מחוזות שנהגו לומר הושענות גם בשבת⁴⁷⁶, וביום חמישי ושישי אומרים הושענות שסודרו אחרי תקופת רס"ג⁴⁷⁷.

קריאת התורה

סד. אחר גמר ההושענות והקדיש שאחריהם, פותח החזן ואומר גדלו לה' אתי וכו', וקוראים חמשה בפרשת שור או כשב, והחמישי אומר קדיש, ואם חל בשבת קוראים בו שבעה, והשביעי אומר קדיש.

סה. ואומרים למנצח השמים מספרים וכו' ומוציאים ספר שני, ומפטיר בו בפרשת קרבנות החג ובחשמה עשר יום עד וביום השני, אחר הקריאה למנהג השאמי אומר המפטיר קדיש, ומברך ברכות ההפטרה, למנהג הבלדי אינו אומר קדיש, אלא פותח ומברך ברכות ההפטרה.

סו. ומפטירים בזכריה (י"ד) הנה יום בא לה', לפי שיש בו ענין סוכות⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁵ שתילי זיתים סי' תר"ס סק"ה, עץ חיים, מהרש"י הלוי דש"ח עמ' רע"ג, מהר"י צובירי בכנסת הגדולה ח"ב עמ' תקנ"א, ושם באמת ויציב סי' ע"א הביא מגליון מהר"ש מנצורה שכתב שהעידו בפניו זקנים מעיר אלטוילה שמנהגם שאין אומרים הושענות בשבת, הגר"ח דחבש שליט"א ק"ק דמאר, הגר"א אריה שליט"א ק"ק מחוית, וכן מנהג ק"ק עדן כמש"כ בנחלת יוסף.

⁴⁷⁶ הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב, הגר"ע בסיס שליט"א ק"ק רדאע.

⁴⁷⁷ ועי' למהר"י צובירי זצ"ל באמת ויציב סי' ע"א, שכבר הובאו פיוטי הושענות ליום שישי ושביעי בתכלאל מהר"י בשירי, מהר"י ונה, ומהר"י פתיחי.

⁴⁷⁸ שו"ע תרנ"ט, ושתילי זיתים סק"ב, וכתב רבינו ברביד הזהב שכן כתב רש"י פ' בני העיר מגילה (ל"א א'), ואף על פי שהוא ז"ל פירש במלכים פ"ב (ס"ה) שבעה ימים של חינוך ושבעה ימים חג הסוכות, וכן תרגם יונתן בן עוזיאל, מכל מקום גם חג הסוכות עדיין היו כל האסיפה, דכתיב שם ויעש שלמה את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבא חמת עד נחל מצרים, וכתוב קודם זה ויקהלו וכו' בירח האיתנים בחג משמע שאף [כ"ה בכת"י ובנדפס בטעות 'ואך'] בחג עדיין שמחת חנוכה. ע"כ.

השני, [ואם טעו וקראו וביום השני חוזרים וקוראים בברכה לפנייה ולאחריה⁴⁷⁹], ומפטירים במלכים א' (ז' נ"א) ותשלם כל המלאכה עד בהוציאי אותם מארץ מצרים (שם ח' כ"א), לפי שחנוכת הבית היתה באותה אסיפה ובחג הסוכות⁴⁸⁰.

דיני הלולב ביום טוב

טלטול הלולב אחר גמר המצוה

סח. המנהג לטלטל הלולב אף שהניחו בארץ אחר גמר המצוה⁴⁸¹.
סט. מקבלת אשה הלולב מיד בעלה ובנה כדי להחזירו למים, ואע"פ שאינה חייבת במצות לולב מותרת לטלטלו שתורת כלי עליו, כיון שראוי לנטילת אנשים⁴⁸².

החזרת הלולב למים ביום טוב

ע. מנהג טוב וכשר להניח הלולב עם ההדס והערבה במים כדי שלא יכמושו⁴⁸³.
עא. מותר להחזיר את הלולב או האתרוג למים ביום טוב, ואף מותר להוסיף מים על המים הקיימים, אולם אסור להחליף את המים ביום טוב, משום שהיא טירחה לתיקון כלי⁴⁸⁴.

לזלף מים על המפה או על האגודה

עב. יש אומרים שאסור לזלף מים ביום טוב על המפה שכורכין בה הלולב, או על האגודה של הלולב, משום חשש סחיטה

⁴⁷⁹ משנ"ב תרס"ב סק"ד.

⁴⁸⁰ שו"ע תרס"ב ס"ג, שתילי זיתים סק"ד.

⁴⁸¹ רביד הזהב סי' תרנ"ב ס"א, ושלא כדברי הדרכי משה שם.

⁴⁸² שו"ע סי' תרנ"ד, ושתילי זיתים סק"א.

⁴⁸³ בית יוסף סי' תרנ"ד בשם המרדכי.

⁴⁸⁴ שו"ע שם שתילי זיתים סק"ג בשם רש"י.

חול המועד

הזכרת מעין המאורע בתפלת י"ח

עג. שחרית מנחה ערבית מזכיר יעלה ויבא בתפלת י"ח, אם שכח ולא הזכיר יעלה ויבא ונזכר אחר שאמר ברוך אתה ה' קודם שסיים המחזיר, יסיים למדני חוקיך ויחזור ליעלה ויבא⁴⁸⁷, ואם כבר חתם המחזיר שכינתו לציון ונזכר קודם שפתח במודים, אומר שם יעלה ויבא וממשיך בברכת מודים⁴⁸⁸, ואם כבר פתח במודים חוזר לתחילת ברכת רצה, ואם כבר סיים תפלתו ואמר יהיו לרצון שאחר אלהי נצור, חוזר לראש התפלה⁴⁸⁹.

סדר שחרית חול המועד

עד. יש שנהגו להשכים קום ללמוד משניות סוכה⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵ שו"ת פעולת צדיק ח"ב סי' י"ג.

⁴⁸⁶ מהר"ש חבשוש בשושנת המלך, מהר"א נדאף בהגהות על פשו"צ, הגהות מהרש"י הלוי על פשו"צ. ותורף טעמם דהעיקר לדינא דאין שרייתו זהו כיבוסו אלא בבגד מטונף כהכרעת מרן סי' של"ד סכ"ד, עיי"ש בשתילי זיתים ס"ק מ"ה, וכן הכריע בשתילי זיתים סי' שי"ט ס"ק כ"ה, ואף להסוברים להחמיר בבגד נקי כתב בשתילי זיתים ס"ק ל"ה דבררך לכלוך שרי, והכא דרך לכלוך הוא. ומשום שמא יסחוט אין כאן כיון שאין מקפיד על מימיו, ובכה"ג שרי כמבואר סי' ש"א סמ"ו, וכ"ש הכא שרוצה שיהיו המים שרויים בו. [ואף לזלף על המפה ואח"כ לכרוך התיר מהרש"י הלוי, ול"ד למש"כ הרמ"א ש"ב ס"ט שאסור לתת עליו מים מרובים משום שמא יסחוט, דהכא אינו מקפיד על מימיו].

⁴⁸⁷ שלמי חגיגה הובא בשע"ת סק"ד, משנ"ב סי' תכ"ב סק"ה, וציין לדבריו בביאור הלכה סי' קי"ד ס"ו ובמשנ"ב שם ס"ק ל"ב, ויסודם מדברי הריטב"א בתענית ג' ב'. [ויש חולקים בפרט זה וסוברים שלא יסיים למדני חוקיך אלא יחתום המחזיר שכינתו לציון ויאמר מודים, עי' תורת חיים סופר קי"ד סק"ט, אשל אברהם תכ"ב ס"א, בא"ח ש"ב ויקרא סי"ב, אגרות משה או"ח ח"ד סי' צ"ג].

⁴⁸⁸ שו"ע סי' תכ"ב ס"א, וכתב בשתילי זיתים סי' קי"ד ס"ק י"ד שאף אם שהה קצת אחר סיום הברכה, כל שלא פתח בברכה שלאחריה אומר במקום שנזכר.

⁴⁸⁹ שו"ע סי' תכ"ב ס"א. ועי' משנ"ב סי' ק"ה סק"ג בשם שלחן שלמה שצריך להמתין כדי הילוך ד"א, כמבואר שם בשו"ע לענין המתפלל שתי תפלות סמוכות זו לזו.

⁴⁹⁰ מהרש"י הלוי זצ"ל דש"ח עמ' עמ' רע"ג.

עו. בתפילת י"ח מוסיפים יעלה ויבא, אחר חזרת הש"צ מברך הש"צ על נטילת לולב ומנענעים כמבואר לעיל בסדר יום טוב, ולאחר מכן מברך ש"צ על ההלל, וקורים הלל שלם בקירוי, כדרך שנתבאר ביום טוב.

עז. אחר גמר ההלל פותח החזן ואומר יהי וכו' ומוציאין ס"ת עד אשרי העם שה' אלהיו, ופותח הש"צ באמירת ההושענות, לאחר גמר ההושענות וקדיש תתקבל אומר החזן גדלו וכו', ועולים ארבעה קרואים וקוראים קרבן אותו היום, וחוזרים הלוי והשלישי והרביעי על אותה קריאה שקרא הכהן, ואומר הרביעי קדיש.

עח. בחוץ לארץ שעושים שני ימים טובים של גליות, ביום א' של חול המועד קורא הכהן וביום השני, והלוי קורא וביום השלישי, והשלישי חוזר וקורא וביום השלישי, והרביעי חוזר וקורא שתי הפרשיות וביום השני וביום השלישי⁴⁹¹, ואומר קדיש.

עט. סדר היום למנהג השאמי – אומרים [והוא רחום] ה' הושיעה וכו' אשרי וכו', אין אומרים מזמור יענך, ואומר החזן⁴⁹² שפתח ס"ת קדושת ובא לציון, ולאחריו שלשה מנהגים הם, יש נוהגים⁴⁹³ לומר בית יעקב ומזמור של יום הושיענו עד אמן ואמן, ואחריו אומר החזן יהללו וכו' ומחזיר ס"ת להיכל ומתפללים מוסף, ואחר המוסף אומרים מזמור של חג. ויש שנוהגים שמיד אחר חזרת ס"ת להיכל אומר החזן קדיש ומתפללים מוסף ואחר תפלת מוסף אומרים בית יעקב ושיר המעלות שיר של יום

⁴⁹¹ שו"ע סי' תרס"ג ס"א, ובשתילי זיתים השמיט הגהת הרמ"א שנהגו באופן אחר, ועי' למהר"י צובירי זצ"ל בכנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' צ"ז שהאריך במקורות הדין, וסיים שכן המנהג בכל קהילות הקודש בתימן, מימי הקדמונים עד ימינו, שכן הוא בכל התכאליל מן העתיקים ביותר ועד המאוחרים ביותר.

⁴⁹² כן המנהג שהחזן אומר ובא לציון ולא הש"צ שהתפלל באותו יום, כמש"כ מהר"י צובירי זצ"ל, וכן מסרו על המנהג הגר"י זכריה שליט"א ק"ק ביצ'א, מנהג ק"ק שרעב.

⁴⁹³ הגר"מ צובירי שליט"א ק"ק שרעב, הגר"א אריה שליט"א ק"ק מחוית, הגר"ע בסיס שליט"א שיש נהגו כן.

פ. סדר היום למנהג הבלדי – אחר קריאת התורה אומר החזן יהללו ומחזירים ספר תורה למקומו, והוא רחום ה' הושיעה אין אומרים מזמור יענך, ובא לציון וכו', [ויש שנוהגים שאומרו הש"צ שמתפלל מוסף⁴⁹⁶], שיר של יום, ואומרים שיר של יום, לדוד אליך ה' נפשי אשא, וכו' עד לעולם ועד, ועומד הש"צ ואומר הקדיש ומתפללים תפלת מוסף.

סדר הלימוד

פא. סדר הלימוד בחול המועד לפני הצהרים, פותחים בלימוד ספר ראשית חכמה שער דרך ארץ, ואח"כ לומדים שלחן ערוך עם שתילי זיתים, וחוזרים לבתיהם⁴⁹⁷.

מנחה חול המועד

פב. לאחר קדיש תתקבל של תפלת מנחה נהגו ברוב הקהילות לומר מזמור של החג בקול רם ורננה.

ערבית חול המועד

פג. יש בשאמי שנהגו שאין אומרים פסוקי [כי אל רחום] והוא רחום וה' הושיעה, אלא מיד אחר מזמורי התהלים שאומרים בין מנחה לערבית אומר הש"צ קדיש לעילא, וברכו.

⁴⁹⁴ הגר"ח דחבש שליט"א ק"ק ד'מאר, יש שנהגו כן במחוז שרעב, יסוד למנהג זה לומר שיר של יום אחר המוסף יש לו סימוכין בתכאליל שקדמו למהרי"ץ שסידרו כל סדר היום מתהלה לדוד כולל שיר של יום עם שיר של ר"ח לאחר תפלת מוסף. [וכנראה השתנה המנהג בק"ק צנעא לאמרו קודם מוסף עפ"י השו"ע וסידורי ספרד שהביאו לומר תהלה לדוד וובא לציון קודם מוסף וכפי שמובא מנהג זה בעץ חיים ממהר"י צעדי זצ"ל].

וכן מנהג ק"ק ביצ'א שאומרים הכל אחר מוסף אלא שנהגו להקדים מזמור החג לבית יעקב ושיר של יום, הגר"י זכריה שליט"א וציין שכ"ה בכל בו.

⁴⁹⁵ שתילי זיתים סי' קל"ב ס"ק י"ב, סידור כנסת הגדולה, וכן מנהג ק"ק עדן כמובא בתפלת החודש עדן עמ' קי"ז.

⁴⁹⁶ הגר"פ קורח שליט"א.

⁴⁹⁷ מהרש"י הלוי זצ"ל דש"ח עמ' רע"ג.

לי וכו'. ויש בשאמי שאין אומרים למנצח על הגיתית ושיר
למעלות אלא שיר המעלות לדוד שמחתי וכו'.

הזכרה מעין המאורע בברכת המזון

פה. בברכת המזון מזכיר יעלה ויבא בבונה ירושלים, ואם שכח ונזכר
קודם שפתח בהטוב והמטיב, אומר ברוך אתה ה' אלהינו מלך
העולם⁴⁹⁸ אשר נתן מועדים לעמו ישראל לזכרון את יום חג
הסוכות הזה⁴⁹⁹.

פו. ואם נזכר אחר שפתח בהטוב והמטיב אינו חוזר, כיון שאין היום
מחוייב באכילת פת, ואף בהרחמן אינו מזכיר⁵⁰⁰.

הושענא רבה

הושענא רבה – יום החיתום

פז. יום שביעי של סוכות נקרא 'הושענא רבה' מפני שמרבים בו
בהושענות ותחינות, ונקרא יום החיתום.

íáúéçä íáé àð÷ð äîì

.íò" äî äáðò íáúéç äáð àðòùää íáé ìéðá÷ù äî äìàù
ùéá äðüä ùàðá ùé ,ïä úáíéúç ùìùù éòì íò"ä äáðð äááùú
íò"ä ,áúìäè àìá íáúéç íúá äè íáé ìéðá÷á ,àáð àðòùääá ùéá ë"ääéá
.äè íáé éúìäè äèðää äò ìéàù äááùúì íøðàòìá íòä øéèèäì éäè

⁴⁹⁸ שתילי זיתים סי' קפ"ח ס"ק י"א בשם הלבוש, אז"ו בשם הרבה פוסקים, שכ"ג, פר"ח סי'
תכ"ד, וכ"פ במשנ"ב ס"ק כ"ה וביאור הלכה, ובהלכה ומסורה ניסן תשע"ב במאמר משלחן
המערכת הבאנו שכדבריהם מפורש בכל הראשונים, ושלא כד' האחרונים שפירשו בדדעת מרן
שאינו אומר בשם ומלכות.

⁴⁹⁹ שו"ע סי' קפ"ח ס"ז.

⁵⁰⁰ כן מתבאר מדברי רבינו השתילי זיתים שהשמיט הגהת הרמ"א בסי' קפ"ח ס"ז.

ליל הושענא רבא – ליל החיתום

פח. נהגו להרבות בליל הושענא רבה בנרות, כמו ביום הכיפורים⁵⁰¹.
פט. ובליל הושענא רבה שהוא 'ליל החיתום' נהגו להיות נעורים בו
כל הלילה⁵⁰², ואחר סעודת הערב הולכים לבתי הכנסת
ואומרים 'סדר התיקון', ופותחים בקריאת ספר דברים הנקרא
'משנה תורה', בהגיעם לעשרת הדברות בפרשת ואתחנן נהגו
לקרות בנגינה, שאחד קורא והצבור חוזרים אחריו⁵⁰³, עד פרשת
וזאת הברכה שקורים אותה שנים מקרא ואחד תרגום, לאחר
גמר הפרשה שהוא סיום התורה
צ. נכון לטבול מבערב הושענא רבה כדי ללמוד כל הלילה
בקדושה ובטהרה⁵⁰⁴.

תפילת שחרית

צא. יש קהילות⁵⁰⁵ שבתו"ל נהגו להקל להתפלל תפלת שחרית
בהושענא רבה בעלות השחר שהוא זמן תפלה בדיעבד, מפני
שהיו נחוצים לצאת מבית הכנסת עבור צרכי החג, ואכן מנהג
רבים בק"ק צנעא ועוד קהילות להתפלל ביום זה כשאר ימים⁵⁰⁶,
ומכל מקום אף לאלו שנהגו היתר בתו"ל, הרי בימינו שאין צורך

⁵⁰¹ שו"ע סי' תרס"ד ס"א, עץ חיים ח"ב ס"א ב', נחלת יוסף, דברי ש"ח עמ' רע"ד. וכתב בנחלת
יוסף שמנהגם ללבוש בגדי יוה"כ.

⁵⁰² מהר"י צעדי בספר דופי הזמן, הובא בסדור כנסת הגדולה (ח"ב עמ' שמ"ז), שתילי זיתים
סי' תרס"ד, עץ חיים, כנסת הגדולה שם.

⁵⁰³ כתב בדברי ש"ח עמ' רע"ד שיש נהגו למכור קריאת עשרת הדברות.

⁵⁰⁴ שתילי זיתים בשם כנה"ג, על מש"כ הרמ"א שהמדקדקין נוהגים לטבול קודם עלות השחר.

⁵⁰⁵ מהר"י צובירי זצ"ל סדור כנסת הגדולה, הגר"ח דחבש שליט"א ק"ק ד'מאר, הגר"מ צובירי
שליט"א ק"ק שרעב, הגר"י זכריה שליט"א ק"ק ביצ'א.

⁵⁰⁶ הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א אריה שליט"א, וכן נהגו בק"ק עדן.

צב. אין מנהגינו להרבות במזמורים בתיקון כביום טוב, אלא כשאר ימי חול המועד⁵⁰⁸.

צג. בתיקון מוסיפים ה' הוא האלהים כבעשי"ת.

צד. יש שנהגו לומר קודם המהלל וברוך שאמר, הפיוט שופט כל הארץ⁵⁰⁹, ויש שלא נהגו כן⁵¹⁰.

ההושענות ושבע הקפות

צה. המנהג הקדום שאחר גמר ההלל, אומרים ההושענות והסליחות המיוחדות להושענא רבא, המחולקות לשבעה רועים, ומקיפים את התיבה שבע פעמים, על כל אחד משבעה רועים, ובזמן ההקפה אומרים הושיענו בחגיגת ימים שבעה ובהקפת פעם אחת, ובשניה פעמים שנים וכן על זה הדרך.

צו. יש שנהגו לחזור על ההושענות של כל הימים⁵¹¹, ויש שלא נהגו בכך⁵¹².

צז. כיום עקב חולשת הדורות נהגו ברוב בתי כנסיות בארץ ישראל לומר ההושענות וההקפות בלילה, קודם תפלת שחרית, ויש להם על מה לסמוך⁵¹³.

---

⁵⁰⁷ דבר זה למדנו מתורתו של מהר"ר אברהם צאלח זצ"ל בשו"ת גנוזי מלכים שנדפסה במכמנים מחג"ת סי' כ"א (עמ' מ"ו) שכתב שמנהג הראשונים להתפלל בזמנה, ועתה בעוה"ר כיון שצריכים הצבור לצאת מקדימין להתפלל מעלות השחר, ומבואר תרתי הא' שמנהג הקדמון להתפלל בזמנה, ב' שהוא הנהיג אצלו שלא לחזור כל ההושענות כדי שיוכל להתפלל התפלה בזמנה.

⁵⁰⁸ שתילי זיתים סי' תרס"ד סק"ב, ועי' גם בחמדת ימים סוכות פ"ו שכתב שאין להרבות במזמורים אלא התפלה כשאר ימי חול המועד.

⁵⁰⁹ הגר"מ צובירי שליט"א, הגר"ע בסיס שליט"א, הגר"א שמן שליט"א שיש שנהגו כן, הגר"א אריה שליט"א.

⁵¹⁰ סדור כנסת הגדולה, הגר"ש מחפוד שליט"א, הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א שמן שליט"א, הגר"י זכריה שליט"א, וכן נהגו בק"ק עדן.

⁵¹¹ כסדר שסדר בעץ חיים, וכן מסרו על המנהג הגר"פ קורח שליט"א (שכן המנהג בדרך כלל), הגר"ע בסיס שליט"א, הגר"ח דחבש שליט"א, הגר"י זכריה שליט"א,

⁵¹² מהר"י צובירי זצ"ל סדור כנסת הגדולה, הגר"א שמן שליט"א, וכן נהג מהר"ח כסאר זצ"ל בבית מדרשו.

צט. בבלדי וברוב קהילות השאמי המנהג לומר י"ג מדות, ויש קהילות בשאמי שנמנעו מלומר י"ג מדות עפ"י דברי האריז"ל, וכהסכמת כמה מחכמי תימן, ואומרים רחמנא בדיל ויעבור, ומיד אומרים שמע ישראל יחד בקול רם.

נטילת וחיבת ערבה

ק. מנהג נביאים ליטול ערבה ביום זה מלבד ערבה שבלולב, זכר למקדש שהיו נוטלים ערבה כל שבעת ימי החג, וכיון שאינה אלא מנהג אין מברכים עליה⁵¹⁵.

קא. ערבה זו אינה צריכה תנאי כשרות כערבה שבלולב, אלא אפילו עלה אחד בלבד אחד, כשרה. אמנם אין הדבר ראוי ליטול ערבה זו למצוה, אלא יש להדר אחר ערבה מהודרת ונאה לקיים 'זה אלי ואנוהו'⁵¹⁶.

קב. מנהג רוב הקהילות ליטול חמשה בדי ערבה⁵¹⁷, ומקצת נהגו ליטול שלשה בדים⁵¹⁸.

קג. בזמן נטילת לולב וההלל אין נוטלין ההערבה, אולם בהקפות נהגו ליטול גם הערבה⁵¹⁹.

קד. בסיום התפילה חובטים הערבה על הארץ, ותחילה אומר הרב התפלה שתיקן הרב חמדת ימים קודם חבטת הערבה, והגירסא המקובלת היא, 'מצות ערבה יסוד נביאים'⁵²⁰.

⁵¹³ ראה באורך בסידור כנסת הגדולה ח"ב

⁵¹⁴ מהרש"י הלוי בדברי ש"ח עמ'

⁵¹⁵ שו"ע סי' תרס"ד ס"ב.

⁵¹⁶ שו"ע ורמ"א סי' תרס"ד ס"ד.

⁵¹⁷ ספר דברי ש"ח עמ' רח"צ שכן נהג אביו כמוהר"ר יחיא יצחק הלוי זצ"ל, וכן מסרו הרבנים מרוב המקומות.

⁵¹⁸ מהרי"ץ בעץ חיים, עריכת שלחן תרס"ד סי"א.

⁵¹⁹ כד' מרן סי' תרס"ד ס"ג.

שיהיה דוקא על עפר הארץ, ומקצת קהילות נהגו לחבוט בחצר
 בית הכנסת על גבי הקרקע.⁵²²
 קו. יש נהגו לחבוט ג' פעמים⁵²³, ויש נהגו חמש פעמים⁵²⁴.
 קז. נהגו לשמור הערבה ושורפים אותה בשרפת חמץ⁵²⁵, ויש
 שמשמרים אותה כסגולה לשמירה מסכנת דרכים כמו שכתב
 מהר"י אבוהב ז"ל במנורת המאור⁵²⁶.

"áç í ò" äåøðä ú"éáç í ò"

íðéæç ééä ääî ò÷ø÷á äúàà íé"ááçù äáøð íéððî íúìàùùá
 äàìäìä ìäèî íäèìò øðèì ääá äéää íéúòùì äîäâ äáøðä
 à"éáç äøîä 'äîä÷â àîùîä ,ää÷ú ùé éìää ääéò øòòá íúé
 êúà íá÷ú ìàùì ìèä çìöé àì ééìò øöäé éìé ìé íáùî ,éàîä
 íéîäéä ìàøùéä äø"÷î ì"ùä íèìä íéîäéä ìäè äòä íáùî 'äää
 íá÷éä äòù ìé äàìäìä ìäèî äèì èì"áí úäòî éùéòä íèìä
 :àòøää íéðð ääéä ää"ìùì ìäéé àì ääééìò
 îù îîñ äääùú éøðù - íéððäää úääàùú!

íáúéçä ìèì íéððá íéîé úäîçä øñäî

äáøðä úìé"ðá íòä ìäîä úäìñ íéèùúä íéáú äæ ìé êáúîä
 äéùòî çáúé áúääää äääøî äáøð ìä"éì äáøîä ìé éé

⁵²⁰ כ"ה במקור התפלה בספר חמדת ימים סוכות פ"ו, וכ"ה בספר כף אחת לחיד"א אות י"ז, ואמנם היפה ללב ח"ב סי' תרס"ד תמה על נוסח זה, שהרי קי"ל כמ"ד ערבה מנהג נביאים, דמה"ט אין מברכין עליה, ויש שכתבו ליישב עפ"י דברי היראים (סי' קכ"ד) דמנהג נביאים היינו מנהג שלא לברך, אבל לאו למימרא דאינו יסוד נביאים, וכן מבואר בתשו' הגאונים שע"ת סי' ש"ו שאע"פ שהיא יסוד נביאים אין מברכים עליה.

⁵²¹ כן נהגו עפ"י החמדת ימים סוכות פ"ו.

⁵²² הגר"מ צובירי שליט"א.

⁵²³ הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א שמן שליט"א, הגר"א אריה שליט"א, הגר"ח דחבש שליט"א.

⁵²⁴ הגר"מ צובירי שליט"א, ה

⁵²⁵ הרבנים שליט"א.

⁵²⁶ סי' קנ"ב. וז"ל, ושמעתי, שיש בה סגולת שמירה למתכון בה בסכנת דרכים. והכל כפי כושר מעשיו וטוב כונתו והבוטח בה' בצל שדי יתלונן. הגר"מ צובירי שליט"א, הגר"ע בסיס שליט"א, וכן יש שנהגו בק"ק עדן.

íáéäü ðçáí éë ,íàðùé ùèà íèì ðáãä æíð "ùòä éòì íá
 íãà íè éääð ,íäìù ìé÷úòä ðãñî ì'á éðòì ìàðèæì íäì äæä
 äí \$áðééç äí àðà äí ,ðíäìä äéäìà éðòì ìðòä áááì ððèäì
 äðáú àì àðá íèà éë \$áðúðááä äí àðçè äí \$áð÷ãö äí äðãñç
 àì äá íèàù ìðéíä äáðòì .íéáä" íéùòì àìä úááòì àìä
 ò÷ð÷á ä"áç éäé ìò \$áððá÷ú äéäé äöééä .çéð àìä íò"
 çìíá úò" ù"íè ,áéíááä æ"äòä éäðòúí äðéíòò "ááçì
 äðíàù äí ááì ìà íúé íáä 'áèä ."íùéú #ðäà ìòä 'áèä ìèàù
 ,íéúòùá íáòù äí ðäèæé ðäèæ .íéúòùì äíäãä äáðò ì"æç
 .ð÷ùìä ááùì úáòááùä íéì"á íéðáãä äò úáìáðä òðä ìàùìä
 ,úá÷ìç éúòù ìè 'ä úðèé ù"íè úðèð úáéäì àìù ùðäòä ééä
 ù"íè ðúìàì úùíèð àéäù äáðòì àíäãä äéäé ìè ìò éë
 ,ðòéñ íéíèç äðíà àìä \$æì àòíé äð÷ú äí ìè íáä .ì"æ
 éúòù ìè 'ä úðèé ðíàðù ùã÷ä çáðá äãä áúðè ðáè
 áíòò ìéòùäì áúàä äãíìéä íèç ìòä éìé àìä .úá÷ìç
 ú"áç íèðò áá æíðä äæ ìàä ."çáðá ðáù áá %ñä" ðíàðù
 äò áúòð ìéòùé éë æíð ,ò÷ð÷á íéúòùì äíäãä äáðòä
 ìää éíçð ðéèæäìä ìàðùé úãòì æíð äá ùé íáä .ðòò
 äðüä ùàðá äðä éë .áéãñç ááðáä áéíçðá íìíä ðùà èðáúé
 áááéä ÷ãñòá ðäãæä ù"íè ìàðùé ìè ìò ìããä ááð"÷ä äéä
 éðù 'ò æä éë è"áéá äãò %ñäðä .'ä ìò áóéúäì íéäìää éðá
 "æ"ò éáááò àììä" íéðíäà ìàðùé ìò íéäð"÷í ììàòä úáíäà
 ðàùðää ,áúéíì ááúèðù ùéä íèãä úáí áúùòð ìèìä .'áèä
 àòá÷ äæ ìòä \$ðáäé"÷ äãò íèà íèáä ,í"üä äéá ìé÷úòä äðñíð
 "ð÷ù éðáãä éò ðéñé" éë æáíðì íéúòùì äíäãä äáðò íáéä
 ìèìä ,úá÷ìãä íéúòù íúàä çáúòì äãò íäì íèää ,äæ íáéá
 íäù éòì ,íéãä 'ä úáéäìä à÷ããä ò÷ð÷á áúàä "ááçì ééðò
 ìù íüä äæ ìèìä .ááð"÷ íä íéäìää éðá éë 'ä ìò íéí÷
 íáä .ðòò äò ììéòùé íìéòùéä ,íàðíá íäèìò äã÷òé í"éäìä
 'áèä íéàðð íé÷ìíò úéùàðá 'ò ðäãæä ù"íè íéðéí 'ä íá éë
 :ä"ò íéùòòíä ù"íè íéãä 'ä íãäðèä

á ÷ðò - úáéìñä áç - íéíé úáíç!

קח. אתרוג שיחד למצוה לשבעת ימי החג, מיום טוב הראשון שנטלו למצוה הרי אתרוג זה הוקצה למצותו, ואסור באכילה כל שבעת ימי החג, ובשמיני עצרת מותר⁵²⁷.

קט. בחוץ לארץ שעושים שני ימים טובים אסור האתרוג בשמיני עצרת, ומותר בתשיעי, ואפילו חל יום התשיעי להיות ביום ראשון, ויש אוסרים באופן שחל התשיעי ביום ראשון⁵²⁸.

קי. ייחד אתרוג למצוה ונפסל קודם שנטלו למצוה, מותר באכילה⁵²⁹, ואף ביום טוב ראשון אינו אסור מצד מוקצה⁵³⁰. קיא. הדם של מצוה אסור להריח בו כיון שהדם עומד לריח, והדם זה הוקצה למצות לולב⁵³¹.

קיב. אתרוג של מצוה מן הדין מותר להריח בו, כיון שעיקרו עומד לאכילה, לא הוקצה אלא מאכילה, אולם כיון שנחלקו אם מברכים על ריחו, יש למנוע מלהריח בו שלא להכנס לספק ברכות⁵³².

קיג. ערבה של הושענא רבה אחר נטילתה אסור ליהנות ממנה ביום השביעי, כיון שהוקצית למצוה לכל היום⁵³³.

⁵²⁷ שו"ע סי' תרס"ה ס"א.

⁵²⁸ שו"ע שם.

⁵²⁹ שתילי זיתים סי' תרס"ה סק"א.

⁵³⁰ רביד הזהב תרס"ה שכך מוכח בהג"א, ונחלק על הט"ז שאסרו ביו"ט ראשון מצד איסור מוקצה, ואע"פ שהעלה דבריו בשתילי זיתים חלק עליו ברביד הזהב. והנה בשתילי זיתים אחר שהביא דברי הט"ז כתב 'ולי צ"ע מ"ש מסודר סי' מ"ב ס"ג', ובפעו"צ ח"ב סי' קנ"ז הבין שכוונתו להקשות על הט"ז, וכתב לחלק דהט"ז לא מדין הוקצה למצותו אסר, אלא מדין מוקצה, אולם כפי הנראה לא היה לפני מהרי"ץ באותה שעה דברי רבו ברביד הזהב ששם מבואר שאין כוונתו בקושיה זו על דברי הט"ז, אלא להקשות על דברי ההג"א והאחרונים מדין סודר שהוקצה למצוה אע"ג דלא צר ביה כיון שהוא גוף הקדושה. גם המעיין בשתילי זיתים יראה שלא עלתה על דעתו לומר שהט"ז אסר מדין הוקצה למצותו, שהרי מקודם לזה הביא דברי האחרונים שאין מוקצה למצוה בהזמנה, ואח"כ הביא דברי הט"ז בסתם, ע"כ שהבין שכוונת הט"ז לאסרו מדין מוקצה דיו"ט, וזה ברור.

⁵³¹ שו"ע סי' תרנ"ג.

⁵³² שו"ע שם.

⁵³³ שו"ע תרס"ד ס"ט.

שמיני עצרת – שמחת תורה

תפלת ערבית ליל החג

- א. עם התקדש ליל החג אומרים מזמור החג למנצח על השמינית, אשרי האיש, למה רגשו, הללויה וכו'.
- ב. בתפלת י"ח אומר ותתן לנו את יום שמיני חג עצרת הזה⁵³⁶, וי"ג שמיני חג עצרת הזה⁵³⁷, אם טעה ואמר את חג הסוכות הזה אם לא סיים הברכה יחזור לותתן לנו, ואם סיים הברכה אינו חוזר⁵³⁸.
- ג. לאחר התפלה נהגו ברוב הקהילות להוציא ספרי התורה, ולומר הפיוטים וההקפות כפי שנסדר בסידורים⁵³⁹.
- ד. בענין מנין ההקפות סביב התיבה וספר התורה, מנהג רוב הצבור להקיף בלי מספר, אמנם ישנם יחידי סגולה שנוהגים להקיף רק שבע הקפות עפ"י סודם של דברים וסדר המדות העליונות, ואחרי כל הקפה אומרים בלחש את הפסוקים עם התפלה המיוחדת לכל הקפה והקפה בפני עצמה, ויש שעושים שלש הקפות⁵⁴⁰.

⁵³⁴ הרבנים שליט"א.

⁵³⁵ עריכת שלחן סי' תרס"ד סי"ג, מנהג בק"ק עדן.

⁵³⁶ שו"ע תרס"ח ס"א, ושתילי זיתים שם סק"א, וכן מנהג קהילות השאמי, וראה באורך בכנסת הגדולה ח"ב באמת ויציב סי' פ"ה.

⁵³⁷ כגי' הרמב"ם

⁵³⁸ נחלקו האחרונים בדבר כמש"כ במשנ"ב תרס"ח סק"ב, וספק ברכות להקל.

⁵³⁹ סידור כנסת הגדולה ח"ב עמ' תר"ו, הרבנים שליט"א, ועי' נחלת יוסף שבבית כנסת הגדולה לא נהגו, אבל בשאר בתי כנסיות נהגו אף בלילה. ובחור"ל מנהג זה הוא בליל שמחת תורה.

⁵⁴⁰ עפ"י מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תר"ז.

תורה⁵⁴¹.
ו. לשמחה זו ושלמחרת נהגו להביא קטנים וקטני קטנים, והיו
נותנים בידיהם נר תחוב בפמוט בלתי דלוק⁵⁴².

תפלת שהרית

ז. נהגו לקרוא בשלושה ספרים בשמחת תורה, בראשון קוראים
פרשת וזאת הברכה, בשני קוראים בספר בראשית מבראשית
עד ברא אלהים לעשות, ובשלישי קוראים המפטיר בפרשת
פנחס וביום השמיני עצרת תהיה לכם⁵⁴³.
ח. בקריאת וזאת הברכה נהגו ברוב הקהילות קודם עליית חתן
תורה להעלות קטנים וקטני קטנים לקריאת וְלֹאֲשֶׁר אָמַר⁵⁴⁴.
ויש שלא נהגו בזה⁵⁴⁵.
ט. חתן תורה וחתן בראשית – יש קהילות שנהגו להעלות שני
חתנים, חתן תורה מסיים וזאת הברכה, ואחר כך מוציאים ספר
שני ועולה חתן בראשית וקורא בפרשת בראשית⁵⁴⁶.
ויש קהילות שנהגו שהמסיים וזאת הברכה הוא הקורא בספר
בראשית, ומכינים ספר התורה השני בצדו ובסיום הקריאה
אומרים הקהל ולכל היד החזקה וכו' בראשית ברא אלהים את
השמים ואת הארץ, ופותח וקורא עד לעשות⁵⁴⁷.

⁵⁴¹ מהר"י צובירי זצ"ל כנסת הגדולה ח"ב עמ' תר"ז.

⁵⁴² מהר"י צובירי זצ"ל שם עמ' תר"ו.

⁵⁴³ שו"ע סי' תרס"ח ס"ב, ונתקבל מנהג זה בכל קהילות תימן, אע"פ שאין זכר לקריאת
בראשית ברמב"ם ובתכאליל הקדומים.

⁵⁴⁴ הרבנים שליט"א. ובק"ק ביצ'א נהגו גם הגדולים לעלות לתורה, וכל אחד בוחר לו קריאה
של אחד השבטים. (הגר"י זכריה שליט"א).

⁵⁴⁵ הגר"פ קורח שליט"א.

⁵⁴⁶ כן מנהג ק"ק צנעא כמובא בשו"ת פעולת צדיק, וכ"כ מהר"י צובירי זצ"ל בסידור כנסת
הגדולה, וכן העידו על המנהג הגר"פ קורח שליט"א והגר"א שמן שליט"א, וכן מנהג ק"ק
שרעב, ק"ק עדן כמובא בנחלת יוסף.

⁵⁴⁷ ק"ק ד'מאר, ק"ק מחוית, ק"ק רדאע, ק"ק ביצ'א, וכן מסר הגר"ש מחפוד שליט"א.

סיום התפלה.

- יא. מפטירים ויהי אחרי מות משה עבד ה'.
יב. בכמה קהילות נהגו שכל הקטנים מתרגמים את ההפטרה ביחד להרבות השמחה⁵⁴⁸, ויש שלא נהגו בזה⁵⁴⁹.
יג. אחר ההפטרה קודם תפלת מוסף אומרים 'תיקון הגשם'⁵⁵⁰.
יד. יש שנהגו שחתן תורה וחתן בראשית עושים סעודה לקהל לכבודה של תורה⁵⁵¹, ויש שלא נהגו בכך⁵⁵².

תפלת מנחה

טו. לא נהגו לומר פיוטים והקפות אחר תפלת מנחה⁵⁵³.

סדר שמיני עצרת ושמחת תורה בחו"ל

טז. בחוץ לארץ שעושים שני ימים, היום הראשון הוא שמיני עצרת, ויושבים ואוכלים בסוכה בלילה וביום בלא ברכה, ומקדשים על הכוס ואומר שהחיינו, שחרית מוציאים ב' ספרים, בספר ראשון קוראים חמשה קרואים כל הבכור בפרשת ראה, ואם חל בשבת קוראים שבעה ומתחיל מעשר תעשר, ובספר שני קורא המפטיר וביום השמיני עצרת תהיה לכם, ומפטיר ויהי ככלות שלמה (מלכים א' ח'), ואומרים תיקון הגשם⁵⁵⁴.
יז. ביום שני הוא שמחת תורה ובו קורים בפרשת וזאת הברכה ובראשית ושמחים בגמרה של תורה ועושים ההקפות, והמפטיר

⁵⁴⁸ כן מנהג ק"ק צנעא, ק"ק רדאע, ועוד, כמובא בסידור כנסת הגדולה, ועריכת שלחן סי' תרס"ט ס"ד.

⁵⁴⁹ ק"ק שרעב, ק"ק מחוית, ק"ק ד'מאר, ק"ק ביצ'א.

⁵⁵⁰ ובק"ק ביצ'א נהגו לומר תיקון הגשם בחזרת הש"צ.

⁵⁵¹ כ"כ בעץ חיים ח"ב צ"ה ב'. הגר"מ צובירי שליט"א, הגר"א אריה שליט"א, הגר"ח דחבש שליט"א, הגר"י זכריה שליט"א.

⁵⁵² הגר"ש מחפוד שליט"א, הגר"פ קורח שליט"א, הגר"א שמן שליט"א.

⁵⁵³ כן המנהג ברוב הקהילות, וכ"כ בנחלת יוסף.

⁵⁵⁴ שו"ע סי' תרס"ח.

